

החברה היהודית המתגבשת בארץ ישראל היתה חברה-מהגרים. דמותו של היהודי החדש שהמהפכה הציונית בקשה ליצור, עוצבה בגולה ולא בארץ ישראל. היא שורטה לסטריאוטיפ מוגד לזה של היהודי 'הגלותי' 'הישן' על חולשתו, רכרוכותו, פרנסותו ואפילו הקוים החיצוניים האופייניים לו. עם זה, הדמות שעוצבה מתוך התרסה כלפי המציאות בגולה מזרח אירופה, לא נועדה לסמל את תיקון החברה הישנה, כמו דמות היהודי המשכיל או הפרודקטיבי לפניו, אלא צינה חתיכה לפתרון רדיקלי-אוטופי: הקמתה של חברה חדשה במקום קדש היא צאה לענות על צרכיו של המפעל הציוני בארץ ישראל, ולהכין את הנוער היהודי לקראת עלייתו לארץ לקחת חלק במפעל זה.

צניגות לארצות הגירה קלסיות, עשירות במשאבים ועניות בכוח אדם שיוכל לנצלם, היתה ארץ ישראל העות מנית עניינה מכדי לכלכלה אפילו את אוכלוסיתה המקורית. על פי נתוניה היא היתה ארץ של פליטת הגירה ולא של קליטתה, ולא היה ברור כלל מדוע: פואו אנשים ממדינות מתוקנות להתיישב בה. המשק (הערבי בעיקרו) לא היה זקוק להגירה ולתוספת עובדים, ולא היה מסוגל לקלוט אותם. לפיכך, מלכתחילה אופייה העלייה היהודית המתחדשת בכך שכל גל עלייה תרם את תרומתו ליצירת תשתית כלכלית נפרדת, והיא שימשה יסוד לקליטתם של הגלים הבאים.

מול הנתונים הטבעיים והכלכליים עמדו, כמובן, המשיכה הדתית וההיסטורית של העם היהודי לארץ, והדחף הלאומי שהחל להתעורר בשלהי המאה הי"ט. דחף זה גבר בעשור הראשון של המאה הכל, והתפרץ לאחר מלחמת העולם הראשונה, כתגובה לאמנציפציה ולהתבוללות במרכז אירופה ובמערבה, וכחלופה להזרמה במזרח-הה

אפיונים אלה הביאו לידי כך שלמן שלהי המלחמה ההיא התפתחו גישות שונות בשאלה אילו יהודים צריכים לעלות לארץ וכלים להביא תועלת בפיתוחה. הפער בין הכמהה לארץ לבין מצבה בפועל התברר במלוא חריפותו בעת ההתעוררות הגדולה שפקדה את יהודי מזרח אירופה לאחר המהפכות ברוסיה והצהרת בלפור, בניסבות הקשות של נפילת האימפריות, הופעת מדינות הלאום החדשות, מלחמת האזרחים ברוסיה ומלחמתה בפולין. ביטוי הבולט היה בכרוז שהפיץ הוועד הפועל הציוני בשנת 1919 וכתרתו: 'אלי תעלו פה הארץ אינה מוכנה לקלוט אתכם'. היחיד שחרג מתפיסה זו היה המנהיג הציוני הקשיש-מקס נורדאו שטען כי יש להביא במהירות לארץ ישראל מיליון יהודים. גם אם שליש מהם ימותו ושליש ירדו, יבטיח השליש הנותר את יהוד הארץ ואת קליטתם של הבאים אחריו.

נורדאו כבר היה כחזקת אנפרוניזם, ודעתו נותרה לעת יחיד. חוקי העלייה של הממשלה המנדטורית קבעו בראשית שנות העשרים את אמות המידה שזכו יהודים בקבלת הישיון-עלייה (סרטיפיקט) לארץ ישראל. ב'סוד' משטה העלייה הונח עקרון: כושר הקליטה הכלכלי, ועל פיו היה אסור שהעלייה תפגע ברווחתם של תושבי הארץ הוותיקים, והעולים לא יפלו למעמסה על קופה ציבורית - ממשלתית או ציונית - שלא היתה בנימצא. מעיקרון זה נגזרו ארבע קטגוריות של עולים: (א) עולים המביאים עמם אמצעים או שילוב של אמצעים ומקצוע, שיבטיחו את קיומם בארץ; (ב) תלמידים שקיומם בארץ מובטח על ידי מוסד הלימוד שיקלוט אותם; שיבה, פנמייה ולמנים גם האוניברסיטה העברית, הטכניון ומפעל עליית הנוער; (ג) עולים חסרי אמצעים אך כשירים לעבודה, ובלבד שבתנאים הכלכליים השוררים בארץ תמצא להם עבודה שתפרנסם; (ד) עולים שקרובי משפחתם הם תושבים ותיקים בארץ הרצים ומסוגלים לדאוג לקליטתם.

ההסמכות הציונית קיבלה את עקרון כושר הקליטה הכלכלי, אף כי לעתים חלקה על הממשלה בתרגומו למספרים בנקודות זמן מסוימת. הוויכוחים נסבו בעיקר על גודלן של מכסות העלייה החצי-שנתיות בקטגוריה העלישית, שבמסגרתה עלו לוב העולים עד אמצע שנות השלושים, הממשלה נסתה להמעיט בפערכת אפשרויות התעסוקה לעולים, ואילו הסוכנות נסתה להגדיל בהן או בכפונות היישוב להוריד את רמת חיוכיה לקלוט עולים נוספים, ובסופו של דבר נמצאה פשרה.

למן סיומה של מלחמת העולם הראשונה חששה המנהיגות הציונית מעלייה בלתי מבוקרת. תזיון הביעותים של המנהיגים הציונים היה המוני-עולים שיצפו את ארץ ישראל, המפגרת מלכתחילה, והמודולדלת עוד יותר בעקבות המלחמה. עולים אלה לא יכלו להיקלט בה מחמת חוסר מקורות פרנסה, קשיי אקלים וברואות או סכנת ביטחונות. ולכן ירדו אחרי כן לארצות מוצאים ויצאו שם את דיבת הארץ רעה. מנהיגי הפועלים בארץ ומיים ויצמן ועמיתו בלונדון חששו שזרם בלתי מבוקר של עלייה המונית יחסל את היסודי לבסס בארץ את החברה החדשה, המתיישבת והעובדת, שעליה חלמו. על פי תפיסתם, לא כל ההמון היושב על סיר הבשר

בגולה צריך ויכל לעלות לארץ ישראל לאלתר תקדים אותו אלי טרם מגיעת, וזו תניח את התשתית לקליטתם של המוני היהודים בעתיד לא מוגדה.

ניסונו של העלייה השנייה בממודעות עם תנאי הארץ עיצב את קני המידה של ההשתייכות לאלוהיה. היא נועדה להיות מורכבת מאנשים צעירים, בריאים, חזקים, מסוגלים לכל עבודה גופנית קשה, מסתפקים במועט, חסרי מחויבויות, מתחכות (למשל משפחתיות), יודעי עברית, נכונים לחיי שיתוף והעסקה בעלי מוטיבציה גבוהה להתמודד עם קשיי החיים בארץ.

אב-הטיפוס של אליטה זו היה החלוץ יוסף טרומפלדור. איש העלייה השנייה, עיצב את דגם החלוץ המאורגן, וחינו ומשכי הרפו בני העלייה השלישית, בגודל העבודה בארץ ובתנועת החלוץ בגולה. פיתוחו החלוץ היחיד ראה את עצמו מגויס לשירות העם והתנועה, ובמובן זה לא היה הבדל בין חלוץ סוציאליסטי דתי או לאחרי מכן. ביתרונה הכשרתו האידאולוגית, הנפשית, הגופנית, החברתית והמקצועית של החלוץ הכינה אותו להתמודדות עם קשייה של המציאות הארץ ישראלית, ועם צרכיו של המפעל היצוני בהתיישבות ובכיבוש העבודה והשומה. הכשרה זו, ועמה העוצמה הנובעת מן ההשתייכות הארגונית-תנועתית, הבטיחה לו עדיפות בקבלת הישגיו עליו לארץ על 'סתם יהודים'. במידה החלקית שבה שלטה הסוכנות בהקצבת רישיונות העלייה לארץ (חלוקת המכסה החצי-שנתית של רישיונות עובדים), היא השתדלה שמקבליהם יעמדו בדרישות אלו. בחלוקת הרישיונות שחלקו המשרדים הארץ ישראליים בחוץ לארץ ניתנה עדיפות ברורה לאליטה החלוצית ברוח תפיסתם של 'האבות המייסדים'.

נוסף על התפיסה הכללנית של דמות החלוץ התפתחו במרוצת הזמן דגשים שונים על פי התנועה והמקום. החלוץ הסוציאליסטי-התחנך בראש ובראשונה על ערכי העבודה, השיתוף והשוויון. ביתר, לעומת זה, הדגישה את המחויבות, המשמעת והציות. הקיבוץ המאוחד הניח שניתן להכשיר כל צעיר המבקש להצטרף לאליטה החלוצית, זכנחה זו עמדה בסיוד גישתו לקליטת חברים חדשים. השומר הצעיר, ובמידה פחותה גם גורדוניה ותנועות אחרות, ראו בחינוך תנועת מגיל צעיר תנאי מוקדם לכך. בפולין הדגישו בהכשרות את החיזוק הגופני והנפשי, ואילו בגרמניה ייחסו חשיבות רבה יותר להכשרה המקצועית הנאותה, חקלאית או אחרת, לקראת חיים פרודוקטיביים בארץ ישראל.

הצלחתה הראשונית של העלייה הרביעית ערערה במקצת את הטיעון שלפיו רק חלוצים יכולים לתרום לבניין הארץ והחברה. אולם, כישלונה של עלייה זו, נוכח המשבר הכלכלי שפקד את היישוב בשנים 1926-1927, נתן חזק מחדש לתפיסה האליטיסטית-חלוצית. בתחילת שנות השלושים הושפעה מדיניות העלייה של הסוכנות היהודית מלקחי המשבר. החשש מפני עלייה שאינה מתאימה היה רב, לא רק מחמת הכישלון האפשרי בקליטתה, אלא גם - ואולי בעיקר - בגלל השפעתה המזיקה על כלל העולים, ואף על היישוב הוותיק. ממשבר שנות העשרים נפגעו לא רק עולים חדשים, אלא גם חלוצי העלייה השנייה והשלישית, ומקצתם אף ירדו מן הארץ בתקופת המשבר.

החששות נותרו בעינם גם בעת קליטתם. - בנסיבות שונות לגמרי מאלה של שנות העשרים - של העלייה הגרמנית שהתלה בשנת 1933, של המעפילים ערב מלחמת העולם השנייה ובראשיתה, ואפילו של שארית הפלטה, לאחר מלחמת העולם השנייה, ושל יהדות המזרח. התיכון לאחר הקמת המדינה, דווקא כאשר גברה המצוקה היהודית בגולה, ניטה היישוב להחמיר בדרישות מן העולים. אף כי בסופו של דבר לא עמדו אמות המידה הישנות במבחן המציאות החדשה.

המצוקה המחריפה של יהודי מרכז אירופה ומזרחה בעקבות המשבר הכלכלי העולמי, עליית הנאצים לשלטון וסגירת שעריה של ארצות הגירה מסורתיות - גל אלה הגבירו את הלחץ על שעה הארץ ועל המסכות של רישיונות העלייה. החברה החלוצית שנבנתה בשנות העשרים ועדיין היתה בחזקת בסיס, נתבעה לקליטת עלייה גדולה במושגי הימים ההם, עליה שבתחילה היתה הטרדנית, ולאחר מכן נעשתה עליות מצוקה של פליטים ערב המלחמה ושל שהידים לאחריה. אומנם, קליטתם של העולים הוכיחה את חוסנו של הגרעין החלוצי, אך בטווח הארוך שמה לאל את התקווה לבנייתה של חברה חדשה, לפחות על פי הערכים והמושגים של האבות המייסדים.

במחצית הראשונה של שנות השלושים גדל היקף העלייה במידה ניכרת. בשנות העשרים הגיעו אפצה -14 000, 8 000 עולים בשנה (חוץ משנת 1925, שבה הגיעו 34 000). בשנות השלושים עלו מספרי העולים בהתמדה: 31 500 בשנת 1933, 38 000 בשנת 1934, עד לשיא של 62 000 בשנת 1935, מנובמבר 1931 עד שלהי 1936 גדל היישוב מ-175 000 ל-430 000 נפש, כמעט פי שניים וחצי, וארץ ישראל קלטה בשנים ההן יותר יהודים מכל ארץ יחידה אחרת בעולם. עם הגברת הלחץ באירופה על רישיונות העלייה התרופפה השליטה על חלוקתם, ולא כל העולים תאמו את קני המידה המוצהרים. התיירים שברקשו בעת שהותם בארץ להשתקע בה

הגדילו את החלק הבלתי סלקטיבי שבין העולים מאז שנת 1933 נרשמו מדי שנה כ- 4,000 תיירים שביקשו להישאר בארץ, מרביתם יוצאי גרמניה, זבמחצית השנייה של העשור גדל מספרם עד 7,500 בשנה.⁴

העלייה התגוננה בהרכבה ובאמצעות מוצאה, המאפיינים הדמוגרפיים והחברתיים-כלכליים של יהודי מרכז אירופה והחלק התרבותי-פוליטי שלהם עוהרו ביישוב מלכתחילה ספקות באשר למידת התאמתם לצורכי ארץ ישראל ולכולתם להיקלט בה. תרומתם של העוסקים במקצועות האופייניים ליהודי גרמניה לחברה הנבנת על יסודות של חזרה לחקלאות ולעבודת כפיים, נראתה מפוקפקת, אם לא מזיקה. הפתרון שהציע ראשי הציונות והיישוב למשבר בגרמניה, מסיבות אידאולוגיות וכלכליות גם יחד, היה אפוא עלייה איטית והדרגתית של צעירים, לאמר הכשרה והסבה מקצועית, כדי שיוכלו לתרום את חלקם לבניין הארץ על פי התפיסה המקובלת. לדעתם התרומה העיקרית שיכלה יהדות גרמניה לתרום למפעל הציוני בארץ הייתה בעלייתם של חלוצים ובעלי הון, ובהשקעת הון יהודי-גרמני בארץ, שירחיב את התשתית לקליטת עולים בכלל, מגרמניה ומארצות אחרות.

אף על פי כן לא היה אפשר להגביל את העלייה לבעלי הון ולצעירים בוגרי הכשרות בלבד. עיקר המאמץ הפיננסי והארגוני של הצבור היהודי במערב הוקדש בשנות השלושים לסיוע ליהודי גרמניה ולפליטים מארצות הרייך השלישי. כדי להבטיח את חלקה של ארץ ישראל בפרותיו של סיוע זה, היה על היישוב להצביע על תרומתו שלו לקליטתם, תחילה במסגרת הקצבתם של רישיונות העלייה, ולאחר מכן במסגרת העלייה הבלתי לגלית, שגם היא מומנה ממקורות יהודיים מחוץ לארץ ישראל, גם אם לא לגמרי תאמה את האנטרסיס ואמות המידה של היישוב.

האסון שפקד את יהדות גרמניה בעקבות עליית היטלר לשלטון פרץ בשעה שארץ ישראל התאוששה מן המשבר הכלכלי והעלייה היתה נתונה בתהליך של גידול. בדיונים על ענייני העלייה שהתקיימו בוועד הפועל של ההסתדרות בתחילת מרס 1933 הדגיש אליהו דובקין, חבר הוועד הפועל ומרכז העלייה שלו, שלא נוצלה אפילו מחצית המכסה השוטפת שהוקצבה לפרק הזמן שבין אוקטובר 1932 למרס 1933. קשיי קליטה, וביחוד מחסור בשכונן, היו הגורם העיקרי לעצירת זרם העולים, דובקין תבע להעדיף את העלייה החלוצית שעברה הכשרה על סוגים אחרים של עולים, בשעת חלוקת הסהטופיקאטים עליהם. לדרוש צמצום עליית הקרובים, וביטול הפיקציה של עליית המעמד הבינוני. לעומת זה חלק על ידו בן-גוריון, מזכיר ההסתדרות, וטען כי "קרוב בארץ זוהי הכשרה, אצלנו עניין ההכשרה נהפך לאילול".⁸

המצב בגרמניה לא נזכר כלל בדיון, שנערך כחודש וחצי לאחר עלייתו של היטלר לשלטון, ואולם מעתה ואילך היתה גרמניה יעודה לתפוס מקום מרכזי במדיניות העלייה של מוסדות התנועה הציונית והיישוב. ההסתדרות הציונית זיפשה דרכים להגדיל את כושרו של היישוב לקלוט קליטה חלוצית.⁹ אנצו ספי, שחזר משליחות אל תנועת החלוץ כמנכ"ל לרבי העבודה העברית ולגידול השימוש בתוצרת הארץ.¹⁰ אנו ספי, שחזר משליחות אל תנועת החלוץ בגרמניה חודשים אחדים לפני כן, ציין: "עלינו להסתדרות לשלוח [לגרמניה] אנשים שיסדרו את עבודת ההכשרה והעלייה, לשמור מעליית עולים בלתי-רצויים ולקבוע את פעולות 'החלוץ' שם".¹⁰ בתחילת מרס 1933, עם התחלת גל הטרור נגד יהודי גרמניה, דרש גיאונג לנדאו, מנהל המשרד הארץ-ישראלי בברלין, לשלוח לגרמניה בדיחופות הקצבה גדולה של רישיונות עלייה מתוך המכסה הקרובה. הוא הדגיש כי התנאים החדשים מחייבים הקצאת רישיונות עלייה גם לאנשים מבוגרים יותר, בני 35-45, שלא התאימו לאמות המידה שהגדירה את העלייה העובדת.¹¹ ליאו מוצקין, נציג ההסתדרות הציונית ליד חבר הלאומים בז'נבה, תבע מחיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות, להרוש מן הממשלה 5,000 רישיונות עלייה בשביל פליטים שכבר נמלטו מגרמניה, וגם בשביל יהודים חסרי אזרחות שעדיין נמצאים בה, אך עולים להיפגע מצעדי השלטון החדש.¹² הארגונים היהודיים שעסקו בסיוע למהגרים דרשו מן הסוכנות להקל את המעמסה ולהקצות רישיונות עלייה לפליטים. לדבריהם הדבר ייצור אווירה נוחה יותר לקליטת הפליטים בארצות הגובלות בגרמניה, שכן כך יהיה אפשר להראות שהפליטים, אכן ממשיכים את דרכם ליעדים סופיים, ולא יהיו למעמסה בארצות המעבר. ארגוני העזרה גם הדגישו את הצורך לדאוג לרישיונות בשביל אנשים שאינם יכולים להיכלל בעליית עובדים בשל גילם.¹³

בחדשים הראשונים לשלטון הנאצים בגרמניה הפעילו השלטונות לחץ פסיכולוגי ומעשי כבד על יהודי גרמניה להגר, כאשר השתקפו תוצאותיו של לחץ זה בפניות למשרד הארץ-ישראלי בברלין. התעורה הרושם שיש לפתור בדיחופות רבה את בעיית ההגירה, ובעיקר את עניין הוצאתו של הרכוש, בתקופה זו אומנם נתקבלו מגרמניה דיווחים חמורים ומעוררי דאגה, אך את היחס בין הדיעות על חולת המצב וכן נכונות היהודים להגר יש לראות בממדיו הנכונים. הנהגת יהודי גרמניה לא צפתה בניתיים הגירה בשיעור שיעלה על 15,000-12,000 איש בשנה, וביציאת היהודים ראתה תפיל רב-שנים. באחדים מן הדוחות אף הועלו ספקות באשר לעצם רצונם של יהודי גרמניה להגר, פריט לחלק מן הדוח הצעיר.¹⁴

לאחר הקונגרס הציוני ה"ח בפראג התכנסו במאנו שבשווייץ ראשי המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה בארץ ישראל - ויצמן, ארתור רופין, יוד ורנר, סנטור, לנדאו וארמון רונבלייט - כדי לדון בגיוס אמצעים ולתכנן את קליטתם של יהודי גרמניה בארץ. מטבע הדברים עלתה על הפרק גם שאלת מדיניות העלייה מגרמניה. מגמתה הכללית של התוכנית שפציג רופין לפני המתוועדים היתה להביא אמצע עולים בעלי אמצעים

ולישבם על הקרקע. מספף על כך הציע רופין לרכז במהיכות אלף צעירים חסרי אמצעים במרכז הכשרה בגרמניה עצמה, או בארצות הגובלות בה, ולהכשירם שם במשך חודשים אחדים לעבודה גופנית. לאחר מכן ינפנו מהם מי שאינם מסוגלים לעבודה זו, ואילו האחרים יעלו ארצה וישלימו את הכשרתם החקלאית-מקצועית.¹⁵

בין מגמתם של המנהיגים הציוניים ובין מהלך העלייה מגרמניה בפועל היה פער גדול. צורכי העלייה התגלו בראשונה כסותרים את צורכי הקליטה ובניין החברה. בשעה שרופין העלה את מחשבותיו לפני המתכנסים במראנו, כבר זרמה מרבית העלייה מגרמניה לשלושה ערים הגדולות בארץ.¹⁶ שליטתה של הסוכנות בהרכב העלייה היתה מוגבלת, אפילו בחלוקת המכסה לעלייה העובדת. היא היתה נתונה ללחצים שונים, שהביאו לידי סטיית מן הקו הרצוי לה בבחירת העולים. ניסיונותיה להרחיב את פיקוחם של המשרדים הארצי-ישראליים על העולים ולהחילו גם על קרובים ופעלי הון, זכו לפישעה בהצלחה חלקית בלבד.¹⁷

בשנת 1934 חלה רגיעה עיסית במצב בגרמניה, נחלש זרם הפליטים לארצות הגובלות בה, ופחתו הלחצים לצאת בדחופות לארץ ישראל. אומנם, התחזית הכללית של אפשרויות הקיום היהודי בגרמניה בעתיד לא היתה אופטימית יותר. לפחות לא בעיני הציונים, אך הלחץ להגירה פחת. לאחר שנתברר שהשלטונות לא יסלקו את היהודים מחיי הכלכלה בעתיד הקרוב ואולי בכלל לא, לעומת הרגיעה היחסית בגרמניה גבר לחץ המבקשים לעלות ממזרח אירופה. תחושת הבהילות, שליוותה את העיסוק בעלייה העלייה מגרמניה בשנת 1933, ובכלל זה את התביעות לרשימות עלייה מסוגים שונים, פינתה אפוא מקום לבחינה שיטתית של צורכי העלייה - אגב השוואתם לאפשרויות הקליטה בארץ ובחינת הקשיים הכרוכים בכך - ושל הצרכים בארצות אחרות, ובמיוחד בפולין ואולם, הממשלה המנדטורית היא שחייבה עתה את הסוכנות להקצות שליש מכלל המכסה החצי-שנתי לעולים מגרמניה, בהסתמכה על תביעות ההסתדרות הציונית מן השנה הקודמת להתחשבות מיוחדת במשבר הפולני את ה"הוב" גרמניה.¹⁸

בתחילת קיץ 1935 נדמה שהמדיניות הציונית, שעוצבה שנתיים קודם לכן נוכח המשבר שפקד את יהדות גרמניה, אינה הולמת עוד את המציאות. מצב היהודים בגרמניה שהתייצב בשנת 1934, שב והתדרדר. בשנה שלאחר מכן - מקומה המרכזי של ארץ ישראל במסגרת הפתרונות לשאלת יהודי גרמניה הוטל בספק. קליטתם הקיומית בארץ היתה מותנית בשנים באמצעים שיביאו עמהם העולים, ובגיוס כספים מיהדות העולם למימון קליטתם של עולים חסרי אמצעים. בשנים 1933-1935 הגדילה העלייה מגרמניה את ייבוא ההון לארץ ישראל בפנה מליוני לירות ארץ ישראליות (לא"י). אך עתה היה נראה, שייבוא זה של הון עומד להיפסק. גיוס הכספים מיהדות המערב פחת. בשנת 1933 גויסו 200,000 לירות שטחלינג (ליש"ט) למען קליטת יהודי גרמניה בארץ ישראל. בשנת 1934 גויסו 175,000 ליש"ט ואילו בשנת 1935 גויסו רק 95,000 ליש"ט. עצם קיום המגבית בשנת 1936 היה מוטל בספק.¹⁹

בארץ ישראל גבר קולם של השוללים את העדפת העלייה מגרמניה. מחלקת העלייה של הסוכנות, ובראשה דובקין, התנגדה להקצות לגרמניה מספר רב יותר של רישיונות עלייה מכפי שהגיע לה לפי היחס שבין מספר היהודים בה ובין מספרם בפולין. הנימוק העיקרי להתנגדות זו היה שמצב היהודים בפולין אינו קל ממצבם של יהודי גרמניה, ומצבם הכלכלי אף חמור יותר. נוכח קשיים אלה חשבו ויצמן ורופין כי המדיניות שעוצבה בשנת 1933 מחייבת בדיקה מחדש וייצמן עדיין גרס כי בשל מצבם המיוחד של יהודי גרמניה יש להקנות להם עדיפות מסיימת בחלוקת רישיונות העלייה.²⁰

פרסום חוקי היגרה בספטמבר 1935 המריץ מחדש את הפעילות למען יהודי גרמניה. יצחק גרינבוים הציע כי ההנהלה הציונית בלונדון, שבראשה שוב התייצב וייצמן, תעלה את שאלת יהודי גרמניה לפני ממשלת בריטניה ותבקש להגדיל את מכסת העלייה. ואולם, בארץ ישראל חלה בינתיים הרעה במצב הכלכלי והמדיני, והדבר השפיע על אפשרויות הקליטה. משה שרתוק, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות, התנגד לבקשה כללית להגדיל את המכסה ותבע להגבילה לעלייה מגרמניה בלבד. לא עלה על הדעת, שהסוכנות תדרוש להכניס יהודים ארצה רק מפני שמצבם קשה בלי לקבוע שיש להם עבודה בארץ. בסיכומו של דיון שבו עלתה שוב הסתירה בין החתירה לחיזוק המפעל הציוני בארץ ישראל ובין המצוקה באירופה והמאבק על האמנציפציה, החליטה ההנהלה לפנות אל הממשלה המנדטורית, ולבקש מקדמה דחופה של אלף רישיונות עלייה. בשביל יהודי גרמניה בעקבות ערעורים ולחצים מצדדים שונים שונתה ההחלטה, והסוכנות אינן ביקשה מקדמה של אלפים רישיונות, אך רק את מחציתם בשביל יהודי גרמניה.²¹

בגרמניה עצמה ניסו השליחים מן הארץ להצביע על האפשרויות העצומות שנפתחו לפני הציונות בשל החקפת המצב שם, ועל הצורך דחוף לנצל ולדחוק הצדה שקולים אחרים. ופר כתב לוי שקולוביק (אשכול):

מניכר הרעם הרעם על שיבת ישראל וכולם אוחזים במקל הדודים ומזיזים מה ילד מחנה כולם מחפשים מוצא קודם כול לרכוש, למען מלט אחר כך גם את הנפש אפשר לאסוף עשרות מיליונים מארקים כאסוף ביצים עזובות, והשאלה היא איך להעביר את הסכומים הללו.²²

שלים תנועת החלוץ, יצחק בן-אהרון, הצביע מצד אחד על פריחתה של התנועה בגרמניה, ומצד שני על סכנת ההתפוררות הנשקפת לה, אם לא יפתחו לפני חברה אפשרויות לעלייה כנגד הלחצים מפולין טען בן-אהרון.

אני מבין את בעייתו של דובקין בווארשה, ואיני רוצה להיראות לוקאל-פאטריסט, אבל... אנו נמצאים במצב מסוכן זה, ואם ההסתדרות הציונית לא תביא הוכחה שהיא יכולה לעשות משהו מכריע למען ההגירה של יהודים מגרמניה, היא מוכרחה להיכנס למצב של סכנה קשה ביותר. זהו הנימוק הבדור והחותר היחיד נגד כל השלטונות והמשרדים היהודיים, ואין הוא יכול להיות מוחלף בשום נימוק אחר.²³

פרסום חוקי נירנברג עורר גם את הציבוריות היהודית במערב, והביא לעד חידוש הלחצים על הסוכנות להגדיל את מספר הרישיונות שהיא מקצה לגרמניה, ובמיוחד לפליטים משם. בעיית הרישיונות לפליטים שנמלטו מגרמניה לארצות השכנות כבר עלתה בשנת 1933, והחמירה במהירות השנים. במקרים רבים נפלו הללו למעמסה על ועדות הסיוע של הקהילות היהודיות המקומיות, או על ארגוני עזרה יהודיים. בעקבות כך הופעלו על ניצמן ועל הסוכנות לחצים, לדאוג לקליטתם של מקצת הפליטים בארץ, ולהצדיק בכך את המגביות שערך המשטר המרכזי ליישוב יהודי גרמניה בארץ ישראל בקרב הציבור היהודי בארצות השונות.²⁵

נחום גולדמן, שעמד בקשר עם הוועדות למען הפליטים בארצות השונות ועם חב"ה הלאומיים בז'נבה, טען ששיקולים הכלכליים ביחסיה של הסוכנות עם הארגון הבינלאומי ועם הארגונים היהודיים מחייבים אותה להגדיל את תרומתה לפתרון בעיית הפליטים באמצעות הקצאת רישיונות עלייה נוספים. הסוכנות העריכה שחלפה נתקופת השפע היחסי ברישיונות העלייה, וכי בעתיד יקוצצו המכסות עלו, ותר: צמצום זה - הסביר גרינבוים לגולדמן - גרום להחמרה יתרה בדהישות המוקדמות מן העולים, במקרה להפיק מן המכסה את התועלת המרבית לבניין הארץ.²⁶

קיצוני אף מגרינבוים בהתנגדותו להגדלת המכסה לפליטים היה דובקין:

הנני מעריך בשלילה את החומר האנושי הבא לפי רישיונות הניתנים לסתם פליטי גרמניה... טוב המקרים הסוציאליים הם מבין העולים בסוג זה... אני מבין את המצב המיוחד שבו נמצאים המוסדות המטפלים בפליטי גרמניה בתוך ארץ, אולם אני רוצה להאמין שתספיק לעמדת, שעלינו לגשת לשאלה זאת לא מבחינה פילנתרופית, אלא מבחינת צורכי בניין הארץ.²⁷

עמדתם של גרינבוים, דובקין ואחרים בעניין הקצאת הרישיונות העלייה לפליטים היתה הק מלט מזער מן ההסתיונות ביישוב מן העלייה מגרמניה ומן הביקורת הגוברת על חוסר התאמתה לתנאים של ארץ ישראל. ביקורת זו לא נבעה רק מהערכה עניינית, אלא היתה בעיקר פרו, המאבק המחרף על גודלו של מכסות העלייה שהוקצו לגרמניה ולפולין.

בסתיו 1935 החליטו הארגונים היהודיים בלונדון לשלוח משלחת של נכבדים יהודיים לארצות הברית, במגמה לתאם את הפעולה למען יהודי גרמניה עם הארגונים היהודיים שם. בארץ נודע על כך באיחור, ושורה תחושה שההנהגה הציונית נדחקה הצדה, ושהפעולה למען יהודי גרמניה עלולה לפנות לכיוונים שאינם ציוניים. בן-גוריון למד על העניין ממכתב ששלח לו מקס ורבורג באמצע דצמבר 1935, ורבורג הציג בבהירות את הניגוד שבין גישתה של ההנהגה הציונית ובין גישתו שלו. ארץ ישראל, כתב לבן-גוריון, אינה יכולה לפתור את בעייתם של כל היהודים שיאלצו להגר מגרמניה, ואילו עליו, פנשיא אגודת העזרה של יהודי גרמניה, מוטל לסייע להגירתם לכל מקום שיהיו מעוניינים להגיע אליו, ולא רק לארץ ישראל. בגישתם של ורבורג ושל המיליונרים היהודיים במערב ראה בן-גוריון איום על עתידו של המפעל הציוני, ובהנהלת הסוכנות יצא נגדם בחריפות. אנו עומדים עכשיו לפני צורך שאלות הממצות את כל הפרובלימטיקה היהודית - הניגוד שבין ההתבוללות הפילאנתרופית והציונות, בין קבוצת עשירים והעם המאורגן, בין גולה ובין ארץ ישראל, תא השווה את פעולותיהם של היהודים העשירים בארצות הברית, בבריטניה ובגרמניה, למפעלים של הברונים הורש ורוטשילד בשלהי המאה הי"ט, והצביע על ההבדל שבין כישלון מפעל היחיד של הורש ובין הצלחת מפעלו של הנרייב, שהתמזג בתנועה הלאומית היהודית. בשאלת יהודי גרמניה ראה בן-גוריון טסט-קייס היסטורי של הציונות. או שהיא תנצח כאן, או שהיא תיכשל. גם הנצחון וגם הכשלון יהיו מכריעים. על התוכנית שעליו בלונדון, אמר:

מאקס ורבורג הוא אדם נחמד, וביתו פתוח לכל דכפון, אבל רחמי לא יועילו אם לא יופנו למסלול של פעולה ארצישראלית. מתפלגות ומודרפת על-ידי... הסוכנות היהודית. הניסיון של השנהיים האחרונות יוכיח מעט עזרה ממשלתית קיימת לפליטי גרמניה, ארץ ישראל הקטנה והסוכנות הדלה, או הארצות הגדולות והפילאנתרופים העשירים? אינו נודע פמה, אסוף ומה עשה בכסף - אבל אני יודע שבעבודתנו באמריקה תיבדק.

דבריו של בן-גוריון מתבררים לא רק לאור חזונו ולאור תפיסתו העקרונית בדבר מקומה של ארץ ישראל בפתרון השאלה היהודית, אלא גם נוכח המשבר הכלכלי שפקד את הארץ בליל 1935, ושעדיין לא נראה מוצא ממנו:

אם לא יהיו אמצעים נעמוד בפני משבר העלייה תיפסק. אין עזרו אז ליהודי גרמניה, אך כינסו אותם לארץ? ואם לא בארץ-ישראל איפה יעזרו יהודי גרמניה? באורגוואי, באקוואדור? אין אנו יכולים לתת להרוס את פעולתו העם היהודי, שאנו אחראים לגורלו, אינו הפקד. שום איש אינו יכול ללכת לאמריקא שלא בשליחותנו ושלא בהסכמתנו... אם הלא-ציונים יחליטו לתת רק עזרה ליהודי גרמניה מחוץ לארץ-ישראל... נוכח להיפרד מהם ולהגריז עליהם מלחמה הבית שיעמוד בראש הפעולה יהיה הבית הזה - כי זהו הבית של העם, ולא בית הלורדים היהודים באנגליה.²⁹

ד

הקרע שנפער בשלהי 1935 בין היישוב לבין הציבוריות היהודית במערב בשאלת דרכי ההתמודדות עם המשבר בגרמניה ועם מצוקת הפליטים, היה בעל משמעויות נכבדות וארוכות טווח. בשנתיים הראשונות לאחר עליית הנאצים לשלטון מילאה ארץ ישראל תפקיד מרכזי בהתמודדות עם המצב. הן מבחינת מספר היהודים שקלטו בהשוואה לארצות אחרות, והן מבחינת משקלה בפעילות היהודית בעולם למען יהודי גרמניה. המשבר הכלכלי שפיתח בארץ בליל 1935, ובעיקר המאורעות שפרצו באביב 1936, שינו את התמונה. הציבוריות היהודית במערב לא האמינה שבנסיבות הכלכליות והמדיניות החדשות תוכל ארץ-ישראל להוסיף ולמלא את התפקיד שמילאה בעבר. התנועה הציונית, כועסת על ההתעלמות ממנה בשלהי 1935, התרכזה בבעיותיו של היישוב, ומילאה תפקיד שולי במאמצים לסייע ליהודי גרמניה ולהגירתם אם הדבר לא היה קשור במישרין לארץ ישראל. בה בשעה הוסיפו יהודי המערב לראות בשאלת יהודי גרמניה את השאלה העיקרית שצריכה להעסיק את העולם היהודי, יהודי ארצות-הברית ובריטניה דאגו לקשיי היישוב בשנות המרד הערבי ובמאבק המדיני על עתיד הארץ שאלה משנית לעומת המצוקה היהודית הגוברת באירופה. בשנים שלאחר מכן הלך הפער והתרחב, והוא נסגר רק לאחר הצהרת בילטמור במאי 1942.

היקף העלייה לארץ ישראל, שגדל ברציפות מאז תחילת שנות השלושים, החל להצטמצם בשלהי 1935. הנוצרי העליון ארתור ווקופ (Wauchope) נרתע מממדי השיא שאליהם הגיעה העלייה בשנה זו, וכבד בסופה החל לחפש דרכים לצמצמה ולהחזירה להיקף של שנת 1934. לשם כך קיצץ במסכות העלייה העובדת ועליית הקרובים, וכיקש להגדיל את הסכום שחורש מבעל הון לקבלת אשרת עליה, מאלף לא"י לאלפיים. תחילה לא עמדה ההנהגה הציונית על השינוי שהסתמן ביחסם של הבריטים לעלייה, ובשובו מלונדון בסתיו 1935 העריך בן-גוריון:

(1) אין ברצון הממשלה להפריע לגידול העלייה מתוך נימוקים פוליטיים הממשלה מקבלת את העובדה של 60,000 [עולים] לשנה, ואין לה התנגדות גם ל-70,000 ויותר. (2) רק סיבות כלכליות עוליות להפחית את העלייה.³⁰

עד מהרה נתברר שטענה המלצותיו של ווקופ לצמצם את העלייה בשנת 1936 התבססה לכאורה על נימוקים כלכליים, אך הערותיהם של פקידי משרד המושבות על הצעות מלמדות שכבר בשלב זה, כחצי שנה לפני פרוץ המרד הערבי, פעלו הבריטים מתוך שיקולים מדיניים שסודם בלחץ הערבי להפסיק את העלייה.³¹ הנימוקים לצמצום מסכות העלייה הסתמכו תחילה על המלחמה בין איטליה לאתיופיה, שהשפיעה לרעה על המצב הכלכלי בארץ, לאחר מכן פרצו המאורעות, ובעקבותיהם הוטלו על העלייה הגבלות שמקורן בשיקולים מדיניים - תחילה מוסוים ולאחר מכן גלויים - והללו הלכו והתמירו עד לפרסום הספר הלבן במאי 1939.

הגבלות שהוטלו על העלייה פגעו בעיקר בעולים מגרמניה שכן החידוש העיקרי שבהן היה הכללתם של עולים בעלי הון - מרכיב חשוב בעלייה מגרמניה, שעד כה לא הוטלו עליו שום הגבלות. במסכות העלייה מן הקונסול של בריטניה בברלין נשללה הסמכות להעניק רישיונות עלייה לבעלי הון, גם אם הללו הציעו לפניו את כל האישורים הדרושים מעתה היתה עליית בעלי ההון כמי שאר סוגי העלייה, מותנית באישורים מירושלים, וקם ביתנו מתוך שיקולים רחבים ומורכבים יותר.³²

השלטונות המנדטוריים ערמו גם קשיים מנהליים בדרכה של העלייה, ובמיוחד סירבו להאריך את שהותם של תיירים שהמתינו בארץ עד שיועבר רכושם, ויכלו לקבל אשרת עליה. הם החלו לפרש את המושג 'קרובים' פירוש מצומצם, והגבילו אותו להורים, נשים וילדים. כמו כן הטילו הגבלות על עלייתם של בעלי מקצועות מסוימים, כמו רופאים. התערבות הממשלה בחלוקה הפנימית של המסכה היתה לתופעה קבועה, ומחלקת העלייה של הסוכנות התקשתה לתמרן בין שיקולי הממשלה ודרישותיה ובין אמות המידה הציוניות בהעדפת העולים.³³

בקיץ 1935 הוציא התהליכים הכלכליים והמדיניים שהשמוע את הבסיס לקיומם של היהודים במרכז אירופה במזרח, דווקא אז צומצמה מכסת העלייה והגבלה יכולתה של ארץ ישראל לענות על הצרכים שהולידו תהליכים אלה. על רקע זה אפשר להבין את המאבק שהתחולל בחודשים שלאחר מכן על החלוקה הפנימית של מכסת רישיונות העלייה, ואת הלחצים שהופעלו על הסוכנות, אלה באו מכל הכיוונים, בניסיון לגרום לסוכנות לבקודף ארץ מסוימת או עולים מסוימים - פליטים, צינים, ותיקים, אסירי מחנות ריכוז ועוד - וכל זה בשעה שהלך ופחת מספרם המוחלט של הרישיונות.³⁵

ארץ ישראל, שקלטה את המספר הגדול ביותר של יהודים מגרמניה שהיגרו לארץ כלשהי בשנים 1933-1937, לא יכלה למלא תפקיד מרכזי בהתמודדות עם שאלת הפליטים לאחר שזו החמירה בשנת 1938. בארבע השנים הקדמונות לאחר עלייתו של היטלר לשלטון נקבע היקף העלייה לארץ בעיקר על סמך שקולים כלכליים: מפסות העלייה התבססו על יכולתו של המשק היהודי בארץ לספק תעסוקה לעולים חסרי-אמצעים, או להציע אפיקי השקעה לעולים בעלי אמצעים; גורם חשוב נוסף בקביעת ממדי העלייה היה מידת הנכונות לעלייה בארצות הגולה. ייתכן שבשנים ההן היתה הארץ מסוגלת לקלוט מספר רב יותר של עולים, אילו בארצות המוצא היתה המוטב בציה לעלייה חזקה יותר, ובמיוחד בקרב בעלי האמצעים.

דווקא בעת צמצום העלייה הלך והתברר שמשמעותה איננה רק פתרון שאלות של זהות עצמית ושל קיום חומר, אלא שהיא נעשית לאט לאט לפתח הצלה ממש כמעט יחיד מן הגורל הצפוי ליהודים באירופה. עוד בינואר 1936 העלה המשרד הארץ ישראלי בברלין את האפשרות להשתמש ברישיונות עלייה כדי להביא לידו גשורם של עצירים ממחנות הריכוז.³⁶ ארגונים יהודיים, ובכללם הליינט ביקשו לתקל מגעים חשאיים עם שלטונות גרמניה בעניין שחרורם של יהודים ממחנות אלה, ותבעו מן הסוכנות לסייע למאמציהם על ידי הענקת רישיונות עלייה לאסירים שישוחררו: מספרם של עצורי המחנות שציפו לרישיון עלייה הלך וגדל, ובאוקטובר 1937 היה מחובר במאה ועשרים איש בדכאו בלבד.³⁷ אנשים אלה לא הלמו אף אחת מאמות המידה שלפיהן נהגה הסוכנות לחלק רישיונות עלייה, מבחינתה פעל כאן הרצון להפגין לפני יהדות המערב את תרומתה של ארץ ישראל להצלה. עולים אלה נפלו למעמסה על קופת הציבור בהגיעם ארצה שבורים והצולים, והסילונים לקליטתם במשק היו קלושים.³⁸ משוחררי מחנות הריכוז היו ניצנים ראשונים שהצביעו על אופייה של העלייה הצפויה ממרכז אירופה בשנתיים הבאות.

על קשייה של העלייה מגרמניה נוספו במרס 1938 בעיות חדשות בעקבות סיפוחה של אוסטריה. ארתור רופין שיצא בחודש הוא לגרמניה, שקל את השפעתו של הסיפוח על הסילונים להגיע לפתרון ארוך טווח של בעיית יהודי הרייך. כמו בשנת 1933, כך גם עתה נראה לו שיש לבסס את הפתרון על הגרסה הדרגתית, שתמשך כעשר שנים.

בשיחות עם אנשי שגרירות בריטניה בברלין ציין רופין כי מתור 580,000 יהודי גרמניה ואוסטריה, יסתלקו מן העולם בעשר השנים שלאחר מכן כ-100,000 נפש, שילכו בדרך כלל בשך כ-50,000 לא יוכלו להגר בשל גילם הגבוה או בגלל מגבלות אחרות. האחרים, 150,000 מיהודי גרמניה ו-50,000 מיהודי אוסטריה, יהגו בקצב של 20,000 בשנה. ארץ ישראל תקלוט מדי שנה בשנה רק 7,000 מהם, ואילו השאר יקלטו בארצות אחרות. על הארגונים היהודיים בעולם יהיה לדאוג למימון קיומם של הקשישים שיישארו ברייך, רופין עדיין קיווה שמן הצד האחד יהיה אפשר לשכנע את הגרמנים שלא לשים מקשולים בדרך יציאתם של המהגרים, ולאפשר להם להוציא עמם את שרדי רכושם, ומן הצד האחר יהיה אפשר לשכנע את הממשלה המנדטורית ואת הממשלות האחרות לקלוט את המהגרים הללו, ולתרום בכך את תרומתן לפתרון הבעיה.³⁹

הגשמת העונות האופטימיות של רופין היתה מחוץ לתחום שליטתה של הסוכנות היהודית, בשלהי שנות השלושים נהפכו עניינים אלה לבעיית בינלאומית, ולא נמצא לה פתרון בזמן. הוא, לסוכנות ניתן לעסוק רק בקטנות, לעומת ממדי הבעיה לאחר סיפוח אוסטריה לרייך.

בסתיו 1938 היתרה מצבם של יהודי הרייך בעקבות אירועי ליל הבחולח בעיית הפליטים שהיתה בעצם שאלת הגירתם של היהודים מן הרייך, החמירה וכמה מונים זהעמידה את ההנהגה הציונית לפני הכרעה קשה. האם להסתפק במעט שאפשר לעשות כדי להקל את המצוקה, על ידי עלייה מוגבלת לארץ ישראל או להשתלב בפעילות היהודית והבינלאומית למען יהודי הרייך, אשר תכוון לאפיקים אחרים, באין סיכונים בארץ ישראל מגמתם של אפיקים אלה הסתמנה בוועידת אויאן, שהתעלמה מארץ ישראל משיתוף פעולה של ההנהגה הציונית עם גורמים בינלאומיים אלה יכלה להשתמע לגסימצייה של הטרנסוואל, ויותר על בלעדיותו של הפתרון הציוני. דווקא בשעה שהתנהל מאבק צבאי ומדיני קשה על עתידו של המפעל הציוני.

ההכרעה היתה פזיכה בחילוקי דעות פנימיים. השורה הראשונה של המנהיגות הציונית עמדה על בלעדיותה של ארץ ישראל, וסירבה לערב את התנועה הציונית בפתרונות שהיו ביניה פאליטיביים, הכרוכים בהגירה

לארצות אחרות. בן-גוריון העריך שמצוקת יהדות אירופה היא הקלף העיקרי של הציונות במאבק על עתידה של ארץ ישראל, והאמין שארץ ישראל היא הפתרון האמיתי היחיד למצוקה זו. לפיכך התנגד בחריפות לכל ניסיון להפריד בין שתי הבעיות או לתת לגיטימציה לפתרונות חלופיים שיוציאו את הרוח ממפרשי המאבק בארץ. שרתוק סבר כמוהו, וגרס שהסוכנות אינה יכולה להשתתף בפעולה למען הגירה לארצות אחרות.

מאז שנת 1936 פחת משקלם של שיקולים כלכליים בעיצוב מדיניות העלייה של בריטניה, כשם שמשקלם של שיקולים חברתיים-אידיאולוגיים נדחק בהדרגה ממקומו המרכזי בעיצובה של מדיניות העלייה הציונית. את מקומם תפסו שיקולים מדיניים, שהניעו את הבריטים לצמצם את העלייה, ואת הציונים לעומת זה, לבטא באמצעותה בהפגנות את התנגדותם למדיניותה של בריטניה בארץ, ולו גם על חשבון בנייתה של חברה חדשה ובראיה בארץ ישראל. בריטניה השתדלה ככל יכולתה לתקן טריז בין בעיית המצוקה המחריפה של יהודי אירופה לבין שאלת ארץ ישראל. להפריד ביניהן, הנהגת היישוב ראתה בקישורן את הקלף העיקרי שבידה במאבק על עתיד הארץ.

מנהיגים ציוניים מחוץ לארץ ישראל סברו שארץ ישראל עדיין אינה בשלה להציע פתרון כולל למצוקת יהודי אירופה, וחששו מפני ההשלכות שיהיו להצפתה בעולים. ויצמן, שהשתתף במשלחת של נכבדים יהודיים בריטיים אשר נפגשה עם ראש הממשלה קנול צ'מברלין, עמד על ההבחנה שבין הצלת היהודים מגרמניה לבין עלייתם לארץ ישראל. סנטור לעומת זה, טען כי יש לנהל משא-ומתן על הוצאת יהודי גרמניה כולם לארצות שונות וגם לארץ-ישראל. בכך עורר עליו את חמתו של גורדמן. ההצעות האלו הן לא רק פנטסטיות אלא גם מסוכנות מחקר תעשינה מדינות אחרות כדוגמת גרמניה על-מנת שיוציאו מהן את היהודים, ולאן נוציא אותם? בן-גוריון היה מודע למפנה החמור שהתחולל בליל-הבדולח. הפוגרום הנאצי... הוא אות להשמדת עם היהודים בעולם כולו. הלואי שאתבדה... כל זה העמיד אותנו את העם היהודי את היישוב הארצישראלי, את הציונות... כפני מצב חדש. ואולם את העיקר ראה בן-גוריון באיום שנסקף מצד החלופה הטריטוריאליסטית, שלדעתו היתה יכולה אם תתקבל ותצביע על הצלחה כלשהי - לסתום את הגולל על עתידן של המפעל הציוני בארץ ישראל.

כרגע צפויה סכנת הטריטוריאלים לא דקה ויואשי ישראל, אלא גם ממדינות כבירות ממשלת-אנגליה נעשית טריטוריאליסטית, אמריקה נוטה לטריטוריאלים... יש עוד-מצפון אנושי, המצפון אינו שקט, וזוהוא משום כך צפויה סכנה לארץ-ישראל... ארץ קטנה זו שטופה בטרנה שלוש שנים, המיושבת ערבים והמוקפת מדינות ערביות... אין בכוחה לפתור את שאלת הפליטים, ויש הכרח לחפש ארצות אחרות, ואל נפחד לראות דברים כהווייתם, הציונות בסכנה.⁴¹

התנועה הציונית לא יכלה לעמוד לגמרי מן האד, ומול הממנה הטריטוריאליסטית שהסתמנה בטיפול הבינלאומי בשאלת הפליטים בעלתה תוכניות משלה להקים מחנות ארעיים בארצות מעבר לעשרות ואף למאות אלפי יהודים מן הרייך. יתרון של תוכניות אלה על תוכניות ההתיישבות בארצות מתפתחות היה דווקא בארעיותן שכן הן לא היו מורדות מן הפרק את האפשרות להעלות את המתאמים לארץ ישראל כאשר ישתנו הנסיבות בארץ, ולא היו פוגעות בדיוק שבין המצוקה היהודית באירופה ובין שאלת עתידה של ארץ ישראל.

התנאים הפוליטיים והכלכליים בארץ, שהגבילו את העלייה, והחמרת המצוקה היהודית במרכז אירופה ובמזרחה; שינוי בשנתיים שקדמו למלחמת העולם את המגמות בהתפתחות העלייה ואת ההרכב הפנימי שלה. התפלגותה בין הסוגים השונים של העולים השתנתה. האבטלה הגוברת בארץ הביאה לידי צמצום במספר הרישיונות שהוקצו לפועלים, שכן נמצאו להם פחות מקורות פרנסה. לעומת זה, עלה משקלם של שני סוגים אחרים של עולים, בכלל העלייה בעלי ההון, שבשנת 1937 היו 22.5% מכלל העלייה, היו בשנת 1939 53.5% מכלל העולים, וחלקה של עליית הנוער גדל מכ- 10% בשנת 1937 עד ל- 26% בשנת 1939.

בשתי הקטגוריות היתה המכסה גדולה יותר, אולם היא לא נוצלה במלואה. בעלי ההון חששו מן המצב הביטחוני בארץ בתקופת המרד. מסיבות דומות לא נוצלו כל אפשרויותיה של עליית הנוער. בגלל חששותיהם של הורים לשלוח את ילדיהם לארץ הנתונה למעשה במצב מלחמה.⁴² רק לאחר ליל הבדולח זכבוש ציטולובקיה נחלשו המעצורים הללו. משקלן החסי של עליית הנוער ושל עליית בעלי ההון בכלל העלייה הוסיף לעלות לאחר פרוץ המלחמה. בשנת 1940 היו שני סוגים אלה כשלושה רבעים מכלל העלייה. חלקה של העלייה שהגיעה לארץ (כ- 4,500 עולים בסך הכל) ובמחצית הראשונה של 1941 הם היו קרובים ל- 70% ממנה.⁴³ חלקה של העלייה העובדת ירד בשנת 1939 ל- 18%, ושל עליית הקרובים ל- 21%. המספר הכולל של העולים הלגליים עלה במקצת ערב המלחמה בהשוואה לשנת 1937, 16,500 בשנת 1938, ו- 13,000 בשנת 1939.⁴⁴

אפילו בעלייה החלוצית חלו בשנות השלושים שינויים בעקבות התגברות הלחץ העלייה. ההכשרה שינתה את ציבורה וקלטה אנשים כמעט בלי סינון. כגומניה נהרו יהודים להכשרות, ודרכן לארץ, ובתוכם גם אנשים בלתי מתאימים מבחינת המוטיבציה שלהם ויכולתם. כפולין פרחו תופעות כמו מסחר ברשימות עלייה, ניפוח מלאכות של קיבוצי הכשרה לשם קבלת מכסה גדולה יותר של רשימות-תנועה או למפלגה, וגביית משלמים מהמצטרפים לתור הממתינים לעלייה או להכשרות, כדי לממן את מנגנוני המפלגות והתנועות בחוץ לארץ.⁴⁵

אומנם, התמונות לא פגעו בדימויים של החלוצים כאליטה האוונגרדית של היישוב, אך החברה בכללה התרחקה מן הדימוי הסטריאוטיפי ומן היעדים האוטופיים שהציבו לה 'האבות' המסדיים. עוד בשנת 1933 התפלאו ציונים ותיקים שעלו מגרמניה לגלות שהמציאות בארץ ישראל שונה מזו שדימו לעצמם, והופתעו למאות שחברת היישוב אינה מורכבת רק מחלוצי דגניה ונהלל, אלא גם מספסרי קרקעות, רמאים ובעלי בתים העושים את דייריהם.⁴⁶ החברה האליטיסטית-חלוצית שקמה בארץ ישראל בשליש הראשון של המאה, נבלעה בהדרגה בשליש השני שלה בהמוני העולים שבאו בעקבותיה, וברונתה נמלשה בלחץ המציאות.

נוכח מיעוט האפשרויות, לעלייה לגלית מצאו הלחצים הגוברים לצאת מאירופה את ביטויים בהתגברות העלייה הבלתי לגלית. אומנם, העפלה סטיכית זלמה לארץ ישראל למן תחילת שלטון המנדט, אך בשנת 1934 לבשה תופעה זו צורה מאורגנת יותר.

האשיתה של ההעפלה המאורגנת היתה בהתקוממותם של אנשי החלוץ בפולין נגד שיטת החלוקה של רשימות העלייה, שהיתה בעיניהם שיטה מקפחת וחייבה אותם להמתנה ממושכת. חששם היה ששם בעת ההמתנה יכולות ההכשרות להתפרק בגלל ייאוש מן הסיכויים לעלייה קרובה. העפלת המעטים נועדה אפוא ליצור פתח של תקווה לרבים, ולהבטיח בכך את המשך קיומן של התנועה של הכשרותיה.⁴⁷ מקור שני לעלייה בלתי לגלית מאורגנת היה אנשי בית ה' שהתקוממו אף הם נגד קיפוח בחלוקת רשימות העלייה.⁴⁸ בקיץ בשנת 1938, לאחר שהטילו הבריטים הגבלות מדיניות גלויות על העלייה, נהפכה העלייה הבלתי לגלית לדרך מחאה שהיתה מזווגת במישהו נגדם.

בשנים הן הביאה ההעפלה המאורגנת בדרך הים - הן זו של החלוץ והן זו של בית ה' - בעיקר צעירים יהודים מפולין. ערב האנשלוס הצטרפו אליה גם אנשי בית ה' וכן צעירים מאוסטריה, שהתארגנו בעזרת פעילי התנועה בזוניה הפוליטית באוניות, אף על פי שבשנים הן עדיין היו ממדיה של ההעפלה מצומצמים, ורק בקיץ 1938 חל גידול ניכר בהיקף.

ההעפלה של אנשי החלוץ נהנתה מברכתם ואף מתמיכתם המעשית של אחדים מראשי תנועת העבודה בארץ, ובמיוחד של ברל כצנלסון ויצחק טבנקין. לדעת שניים אלה חייבה המציאות, שנוצרה בשנות השלושים בגולה ובארץ גישה חדשה לשאלת העלייה, ובכלל זה לשאלת ההעפלה.⁴⁹ אולם, בשנים הראשונות גילתה הסוכנות יחס בוערני לעלייה הבלתי לגלית, הן משום שפגעה באנשים שהמתו לתורם בלי להתפרץ, והן בשל הקושי לפקח על הרכבה.⁵⁰ רוב העולים הבלתי לגליתים בזמן ההוא היו תיירים שמשאו בארץ לאחר שפק תוקף האשרה שבידם. רק מעטים מהם זכו ששהותם בארץ תיעשה חוקית, אך על חשבון המכסה ועל פי שיקולי הממשלה ולא אלה של הסוכנות. אחדים מן העולים הבלתי לגליתים הגיעו לאחר שנישאו בנישואין פיקטיביים לבעלי רשימות עלייה. בשני המקרים היה קשה לבחור את העולים ולפקח על טיבם. לפיכך דרש שרתוק לעקור את מקור הרע ולעשות את כל האפשרי כדי להפסיק את התיירות הפיקטיבית, גם בן-גוריון תמך בדעה זו וטען כי 'כאן יש התנגשות בין עניני הפרט לבין עניני הכלל, ועל ההנהלה לעמוד על טובת הכלל'.⁵¹ באומרן 'עניני הפרט' התכוון בן-גוריון לתייר הנמצא בארץ ומבקש ששהותו תיעשה חוקית, ואלו 'טובת הכלל' חייבה, לדעתו, שמירה קפדנית על משטר העלייה ועל מעמדה של הסוכנות בו, ומפעת פראות שיוכלות לפרוץ אם ייתן אישור בדיעבד לעלייה בלתי לגלית.

פעילותם הגוברת של הרבידוניסטים בארגון עלייה בלתי לגלית והתעצמותה של ההעפלה משנת 1938 ואילך, כחלק מתמעת הפליטים היהודיים מאירופה שהתפשטו מקלט, ולא דווקא מתור מוטיבציה ציונית, חיזקו את הסתייגותה של הנהלת הסוכנות ממנה מצד אחד, וכן מספרם של המעפילים מן המכסה היה יכול לפגוע בעקיפין בעלייתם של יסודות חובביים יותר, אשר ידחקו אל סוף התור בגלל המתפרצים לעלות יותר על כן. הדבר היה יכול לפגוע במעמדה של הסוכנות כשולטת בחלוקת רשימות העלייה.⁵² מן הצד האחר העמידה פעילות בית ה' בארגון ההעפלה בשנים 1937-1938 אתגר לפני אנשי החלוץ באירופה ותנועת העבודה בארץ, שלא נכלו לפגוע אחריה פן תפחת השפעתן בקרב התנועה בארצות המוצא של העלייה בעקבות הפלות אף על פי שחדשו אפוא גם אנשי החלוץ בפולין את תנועת ההעפלה בדרך הים.

לאחר הנסיגה מתוכנית החלוקה אל מדיניות הספר הלבן בעשתה שאלת העלייה הבלתי לגלית לשאלה מדינית ממדרגה ראשונה, ולדרך העיקרית במאבקו של היישוב להבלטת הדיקה בין המפעל הציוני לבין מצוקת היהודי

אירופה, נגד מדיניותה של בריטניה בארץ. צמצום העלייה הגלילית ביטל כמה מן הנימוקים ששללו את ההעפלה, וזו זכתה מעתה לתמיכה ולתקציבים גדולים יותר. בעת ובעונה אחת הועתקו מרכז הכובד שלה ממזרח אירופה למרצה. בין קיץ 1938 לסתיו 1940 באו המעפילים ברובם המכריע משלוש ארצות הרייך, העלייה הבלתית לגלית הביאה, מאז פרשת האונייה 'לוס' בשנת 1934 ועד לפרוץ המלחמה, כ- 45,000 מעפילים לארץ, מחציתם היו מה שכונה 'עלייה סטיכית'. רק רבע מהם הביאו ההסתדרות ולאחר מכן גם הסוכנות, בפעולותן באמצעות המוסד לעלייה ב'. את הרבע הנותר הביאו פעילים רביזיוניסטיים, שהיה להם חלק נכבד גם בארגונה של העלייה הסטיכית שלא במסגרת פעילותם התנועתית.⁵³ חלקם היחס של הבלתית לגלים ככלל העולים הלה, ועלה בהתמדה.⁵⁴

השליטה בקביעת הרבב בעולים בעלייה ב' היתה קשה לאין שיעור מן השליטה בחלוקת רישיונות העלייה בארצות הרייך. רפה לגסטפו מה לומר בתחום זה. אמות המידה שלה היו רחוקות מאלה של שליחי המוסד לעלייה, ובלתית ברירה נאלצו הללו להשלים עם הדבר.⁵⁵ הניסיונות להיעזר בקהילות היהודיות בארצות המעבר לשם מימון העלייה או השחות בהן חייבו לשתף אותן בבחירת האנשים. הללו השתדלו, כמובן, להיפטר מן המקרים הקשים ביותר, שהטילו עליהם מעמסה. בקרב פעילי ההעפלה הרביזיוניסטיים באירופה היתה נטייה - בניגוד לגושת האצ"ל בארץ - לצרף לעולים גם נשים וילדים. כדי לזכות ברווח תעמולתי, אשר יעורר את דעת הקהל בעולם, הן באשר למצבם הנואש של הפליטים באירופה והן באשר לסגירת השערים בארץ ישראל.⁵⁶ בתוך כך הגיעו לארץ אלפי אנשים שנאלצו לצאת מאירופה, לאו דווקא מתוך משיכה לארץ ישראל. היו ביניהם כאלה שארץ תחנת מעבר עד שיוכלו למצוא את דרכם לארצות שמעבר לים. אחרים ראו בה מקלט ארעי עד שישתנו התנאים באירופה ויוכלו לחזור לארצות מוצאם, למשפחותיהם, ולהכוש שנטשו במנוסתם. הם הגיעו ברובם בלי רקע ציוני או אף יהודי כללי. כלי הכנה וכלי הכשרה בלי נכונות להסתגל לתנאי הארץ וכלי לדעת את שפתה. בעיני רבים בחברה המאורגנת בארץ הם היו יסוד מפוקפק, ולעתים גם מזיק, שקליטתו קשה וסכנייה מוטלים גספק.

n

הלחצים החיצוניים גרמו בתקופה הראשונה לתחנות האוונגרדיות ביישוב החיים בצל הטורח הערבי, הקורבנות שנפלו כמעט מדי יום, ולעומת זה ההצלחה בקיום שגרת חיים תקינה חרף הלחץ והפגיעות - כל אלה חיזקו את הרגשת ההליכה לפני המחרה. עם זה התקשה היישוב לעכל ולקלוט את משמעות התהליכים שהתרחשו בשנים הרך בגולה היהודית. בשלהי שנות השלושים ראה היישוב את עצמו כניצב בחזית המאבק של העם היהודי כולו, ועל כן בעל זכות ראשונים לתבוע ולהגן תמיכה וסיוע מן התפוצות. דימויה של הגולה נשאר כפי שהיה לפני כן. סירי הבשר, היא נתפסה בראש ובראשונה כפוטנציאל לגיוס עולים וכספים, שיאפשרו לאוונגרד שבארץ ישראל להמשיך ולפתח את המפעל הציוני. הלחצים שבתוכם נמשכה התפתחות זו נתפסו כצורך להגדלת התביעה מן הגולה. ההערפה היתה שעל אף מצוקתה היא עדיין מסוגלת לסייע לארץ ישראל בצורך רק לדעת אל מי לפנות.⁵⁷

לאחר ליל תבדולח בגרמניה ניטשטשו הגבולות בין ההתייחסות לעלייה כאל דרך מאבק פוליטי ותעמולתי ובין ההתייחסות אליה במסגרת תהליך בנייתה של החברה מתחת לפני השטח נמשל התלבטויות בין ההתייחסות לעלייה כאל דרך להגברת כוחו של היישוב במאבקו לבין ההתייחסות אליה כאל עליית הצלה שתפקידה בשעה זו להציל את אלה הנתונים בסכנה הגדולה ביותר. בין שתי הנקודות מוצא שונות אלה התקיימה סתירה. כך למשל, לאחר ליל תבדולח לא הושמעה תביעה להרחיב את מסגרת עליית הנוער מתוך חשש שמא בתגובה תבטל אותה הממשלה כליל. לעומת זאת הועלתה תביעה להעלות לצורך השעה, עשרת אלפים ילדים יהודיים מגרמניה, שהיישוב מתחייב לקלוט אותם. במשפחות מאמצות, במוסדות ובמשקים, אך בנפרד מהמסגרת הממוסדת והסלקטיבית של עליית הנוער.

במסגרת סיפוי הדרך להתמודדות עם ההגבלות על העלייה הציעו בין גוריון:

להושיב באניה 1,000 גברים (לא הייתי אומר ילדים, כי אכזרי הוא לעשות נסיונות ממין זה בילדים רכים, אלא נערים בגיל 16-17 שנה) ולהביאם לחופי הארץ. האמנם ירו בהם? האמנם לא יתנו להם לעלות על החוף? ואם לא יתנו להם לכת ייטלטל לחודשים בלב ים, יזדעזעו העולם!

היתה זו דרך שונה לחלוטין מדרשה של עליית הנוער. עד כה, ובן-גוריון הציג את מגמתה בלא כחל ובלא שרק.

התביעה להביא לארץ ילדים מגרמניה אינה נובעת אצלנו רק מתוך רגשי של רחמנות לגבי ילדים אלה, אם אף אדע, שאפשר להציל את כל ילדי גרמניה על ידי העברתם לאנגליה, והק מחציתם על ידי העברתם לארץ ישראל, אני אבחר בדרכי השני - כילפנינו לא רק חשבון הימים האלה, אלא חשבון היסטורי של עם ישראל.⁵⁸

עליה: הטרורגית, שמשקלו של מרכיב המצוקה בה עונן גדול יוצרה כמובן בעיות קליטה קשות יותר מבשנים קודמות. היערכותם של מוסדות היישוב לקליטת העולים מתוך התחשבות בהרכבם היתה הדרגתית, ובדרך כלל היתה יותר משום תשובה לבעיות לאורך שכפר התעוררו מאשר בגדר הקדמת דפואה למכה. האמצעים המוגבלים שהושקעו בקליטה חולקו על פי סולם עדיפויות נוקשה, שמקומו בדימוי העצמי האוטונמי של היישוב המאורגן והנהגותו. בעיקרם הופנו לקליטת עולים שהיו גם מתיישבים. ואולם, העלייה ברובה פנתה לערים ולמושבות. בעיות הקליטה העיקריות, על פי סדר הופעתן, היו: (א) הקליטה הראשונית של העולה עם בואו לארץ; (ב) סידורו בעבודה; (ג) סידורו בשיכון; (ד) קליטתו החברתית והפסיכולוגית.

בשנות העשרים והשלושים ראתה הסוכנות את עצמה אחראית רק לקליטת עולים שהובאו לארץ ישירות ובאמצעותה על פי רישיונות. עובדים חלקו של מרכיב זה בעלייה הלך והצטמצם, במרוצת שנות השלושים. שגרת הקליטה שנתפשה על פי מדיניות, שוב לא התאימה משעה שמרבית העולים היו יהודים חסרי הכשרה והתאמה להת' ישוב חלוצי, או לעבודת חקלאית במושבות, והתקשו לפלס את דרכם בארץ בכוחות עצמם.

הסוכנות לא יכלה עוד להימנע מקבלת אחריות כוללת לקליטה; נוכח פליטים שלא היה להם קרוב ידורש בארץ. גם אם היו קרובים, כאלה, הם לא היו מסוגלים, עקב המצב הכלכלי, לשאת לבדם במעמסת הקליטה של קרוביהם המעפילים הגיעו לארץ במצב שחייב מאמצ קליטה גדולים יותר ממה שהיה מקובל בעבר לגבי עולים זרגלים, שכן סבלו ממחלות שונות, תוצאת התלאות והנדודים שעברו עד הגיעם לארץ.

בעיקר ראשונה היתה מציאת מקום לינה בן-גוריון. ענין שהיישוב צריך לאכסן את העולים... הרי היתה החלטה לזו ביחס לילדים [ראה לעיל] ואין להבדיל בין קטנים לגדולים. אחרים מחבריו להנהלת הסוכנות הטילו ספק במעשיות הפתרון שהצעו זגרינבויס העיר, כי סידור של אכסון חובה בבתים פרטיים אי-אפשר בלי טרור, ולא זו בדרך עתה.⁵⁹ מצב בריאותם של המעפילים הקשה על סידורם בעבודה. לעולים, שהיו חסרי אמצעים וטרם הסתדרו בעבודה, צריך היה לדאוג לביגוד חיוני, לביטוח רפואי ולסידורם הראשוני של הילדים במוסדות חינוך.⁶⁰

העלייה שהיתה בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים עיקרה התגברות לגידולו של הגרעין המאורגן בחברה, חיקוק ערב המלחמה ולאחר שפרצה דווקא את הפריחה הבלתי מאורגנת. במקרים אחרים היא הוסיפה לזכותה של האפוזיציה הפוליטית מימין (הרביזיוניסטים) ומשמאל (הקומוניסטים). בגלל חוסר היכולת לשלוט בבחירת העולים ולהכניס לחיים בארץ - שהיה כמעט מוחלט ערב המלחמה וזאת לאחר שפרצה - נוצרה אצל חלקים מהיישוב המאורגן התייחסות אנטגוניסטית אל העלייה כפי שהתנהלה ואל העולים שהגיעו לארץ. חלקים אחרים ביישוב החלו להבין כידווקא הנפשות בארץ ובאירופה מחייבות שינוי בגישה המסורתית לעלייה. שילראות בה בראש ובראשונה פתח הצלה ליהודים נרדפים - יהיו רקעים, הכלרתם, מנישהו ומידת תרומתם ליישוב אשר היו בן זמנו, טענו אלה, יש להשקיע מאמץ רב בקליטתם של היסודות קשיי ההסתגלות שבקרב העולים, כדי שגם הם יוכלו להשתלב במסורת ולחזקה. המאבק הפוליטי, שהעלייה עמדה במרכזו, חייב לעתים עלייה בכל מתיר, גם במחיר החלשת הרקמות החברתיות ביישוב. עם פרוץ המלחמה היתה הכרה כללית כמעט שיש להמשיך בעלייה, על אף הקשיים החדשים שנוצרו, אומנם תוך שימת דגש על עליית חלוצים וזווער, אף גם במטרה להציל פליטים שיכולו לצאת מתחום השלטון הנאצי.⁶¹

אף על פי כן, עדות היה פער ניכר בין ההתייחסות המוצהרת אל העלייה ואל העולים, לבין ההתייחסות אליהם בפועל, שהמשולה לנוע בין התנשאות אוונגרדית ובין רחמים הגובלים בבוז. התייחסות זו נמשכה עוד זמן רב לאחר שהשואה המתחוללת באירופה נודעה בארץ, והבהירה לכל אתו תפקיד הצפוי של היישוב. בוחס לעם היהודי לאחר המלחמה, אופיינית למתת זה היתה פרשת המאבק לשחרור מעפילי-שלוש האזויות שהגיעו לארץ בסוף שנת 1940 ('פסיפיק', 'מילוס' ו'אטלנטיק'). היישוב יצא למערכה נגד גירושם של המעפילים משתי האזויות הראשונות, הוכרזה שבתה כללית (שהיתה חלקית בלבד) ויצמן, ששהה בלונדון, העזק כדי לשכנע את הממשלה להתיר לפחות לצעירים ולקרובי המשפחה של תושבי הארץ שבין המעפילים להישאר.⁶² המאמצים לא נשאו פרי, ורק לאחר אסון הפיצוץ באוניית הגירוש 'פטריה' היתירה הממשלה לניצולים להישאר בארץ. מיד אחר כך החלו ביצורים לגבי הרכב המעפילים באונייה 'אטלנטיק', שהגיעה בינתיים לתיפה, שכן ויצמן פקפק בכדאיות המאמץ להיאבק על השארתם. מהארץ דייווחו לו שבאונניה יש 500 מקרים סוציאליים - זקנים, אמהות וילדים, 300 מעלית-הנועה, 300 רוזיוניסטים ו- 700 בלתי מוגדרים - דהיינו: פליטים שאינם שייכים לתנועה כלשהי, מצויה אוסטרית ודאנציג.⁶³

על השארתם של מעפילי 'אטלנטיק' לא זוהל מאבק. אומנם, ערב גירושם הזהירה הסוכנות את אנשיה בלונדון, שהגירוש יא לידי תוצאות בלתי נעומות.⁶⁴ אולם בלונדון העדיפו שבזמן המלחמה ישלחו מעפילים למקום כלשהו שבו יבטח קיומם, ולאחר מכן אפשר יהיה לבחור מביניהם את המתאימים לעלייה ולהעלותם אחר המלחמה.⁶⁵ בארץ חלקו על אישה זו, אולם מטעמים פוליטיים ולא חברתיים פרי לשמור על עקרון זפות העלייה בכל תנאי, גם בתנאי המלחמה.⁶⁶

בשנות המלחמה הראשונות חלה ירידה חדה בממד העלייה על המגבלות שהטיל הספר הלבן נוספו הקשיים שנגרמו בעטייה של המלחמה, ובמיוחד לאחר הצטרפותה של איטליה למערכה ביוני 1940, וסגירת נתיבי הים התיכון וים סוף. מספר העולים שהיה בשנה שקדמה למלחמה 27,500 (כולל מעפילים) ירד ל- 11,500 בשנתה הראשונה (ל- 7,000 בשנה השנייה). בשנת המלחמה הראשונה היו העולים ברובם פליטים מזרומניה, מפולין ומליטא.⁶⁷ בתוך אלה בלטו המעפילים, מרביתם יוצאי מרכז אירופה, שיצאו לדרכם עוד לפני פרוץ המלחמה, זאלצו לשהות בארצות מעבר שונות והגיעו לבסוף לגמלי הים השחור, ומשם לארץ. כאן נשלחו למחנות ההסגר בעתלית ובסרפנד, בכוונה לגרשם מן הארץ (כוונה שמומשה במקרה אחד בלבד - פרשת האטלנטיק)⁶⁸ באביב 1941, עם השתלטות הגרמנים על הבלקן והתפשטות המלחמה למזרח התיכון והתקרבותה לארץ, פסקה העלייה מאירופה לחלוטין. דווקא בעת שפסקה העלייה התאוששה הארץ מן המשבר הכלכלי הממושך, ובמקום אבטלה נוצר במשק מצב של כמעט מחסור בידיים עובדות. הגיוס לצבא תרם אף הוא את שלו, והיישוב שב לתור אחר מקורות לתגבור כוחו הפועות ושהתחוללו בבגדד לאחר המרד של רשיד עלי אל כילאני, הפנו את המבט מאירופה אל ארצות המזרח התיכון. כאן היה פוטנציאל גדול ובלתי מנוצל של עלייה, שלא היה מוגבל בשל קשיי התעבורה בימים, או בשל היותו נתון לשלטון ועתה נראה שגם לו נשקפת סכנת קיום, בדומה ליהדות מרכז אירופה לפני המלחמה. בפעם הראשונה תבעה הסוכנות מהשלטונות להקצות מכסה גדולה של רישיונות עלייה בעבור יהודי עיראק, מתוך הנחה שלאחר המרד ימצאו שם יי יהודים שיוכלו לעלות.⁶⁹

לקראת סוף שנת 1941 נעשו מאמצים לחדש את העלייה מארצות הבלקן. המוסד לעלייה ירכש אונייה, אולם התקשה בהשגת אמצעים.⁷⁰ פרשת ספינות המעפילים 'סטרומה' הביאה את ההנהגה הצינורית לידי הכרה, שהארגון הבלתי אחראי של העלייה על ידי אנשים פרטיים מחזק את הצורך לארגן אותה מתוך יתר דאגה.⁷¹ אסון טביעת 'סטרומה' שהיה הגדול באסונות שפקדו את אוניות המעפילים במלחמה, יעצר את הזרם הדליל של העלייה הממחדשת מהבלקן. ניסיונות להשיג אפשרויות עלייה בממדים גדולים מברית המועצות, או מתורכיה נכשלו אף הם.⁷² המקור היחיד שנראה עדיין מעשי הייתה עיראק, ובמידה מסוימת גם מצרים, ששם גברה חרדתם של היהודים בחודשי קיץ 1942, עת ניצב רומל בשערי אלכסנדריה.⁷³

עלייה מעיראק, מפסג, מסוריה או מצרים, עוברת בשנות החדשות של הכנה והכשרה. העלייה מארצות אלה בשנים הקודמות לא זכתה לשם טוב במיוחד בקרב היישוב ממפנות קליטתה בארץ והתאמתה למערכת המושגים החברתיים של היישוב המאוכלס. עם עליית חשיבותו של פוטנציאל העלייה מארצות אלה, נוכח השואה באירופה, התברר הצורך להכשירו לקראת החיים בארץ, ולעודדו לעלייה מאורגנת בתנאים של היעדר תשתית ציונית מקומית.

הידיעות על ההשמדה השיטתית, שהגיעו מאירופה בשלהי 1942, חיזקו את הנטייה לראות בעלייה מפעל הצלה, שבו יציל האוונגרד הציוני את שארית הפלטה היהודית שינו זה בתפיסת העלייה הוביל בהכרח, גם אם בהדרגה, להשתחררות מהתפיסה האליטיסטית-סלקטיבית ומקני המידה שלה בתום הדיונים בדרכי התגובה וההצלה הבהיר בן-גוריון את המסקנות המתחייבות ממצבם של היהודים בגולה ככל הנגע לעולמות לארץ ולקליטתם בה.

אנחנו עומדים, ביוזמי נעמוד בגמר המלחמה לפני חיסול כמה גלויות. לא חיסולו של היטלר אלא חיסול צעני של כמה גלויות, כי בכמה ארצות יש יהודים רבים שתי בחירות או היטלר או ארץ-ישראל. וזה התפקיד הבער של הצינור של היישוב... לחסל כמה וכמה גלויות שמעתם על תורפיה... היהדות שם וידונה לכליה בלי היטלר, וכרגע הזעמנו בפני תפקיד לחסל את היהדות שם. להעלות 60,000 יהודים בלי לחכות להכשרה חלוצית בעוד 20 שנים, בלי תוכניות בעוד 50 שנה, אלא להביא אותם מיד. גם יהדות מקצה אחר - יהדות תימן, שם משטר הלחץ קיים בשבילם תמיד, ואין שום הצדקה לקיום גלות זו... מדוע לא לחסל יהדות, גלות תימן, בעלה כל יהדות תימן, על זקניהם, גשיהם וילדיהם במחנה אתה, יש יהדות עיראק... ולא צריך לחכות עד שישחטו אותם, לא צריך להכות שפולין תחזור שם, יש לחסל את גלות עיראק... יש כאלה שיבואו בלי הכשרה חלוצית... בלי כל בסיס של תוכנית, עכשיו עלינו לחסל את כל הגלויות, עלינו לעשות את כל האפשר.⁷⁴

תחילה היה בן-גוריון בודד כמעט ביחסו זה, אולם בהדרגה הלכה הגישה החדשה והתפשטה. חודשים ספורים לאחר דבר בן-גוריון היכה על חטא שאול מאירוב, ראש המוסד לעלייה.

את תחילת העלייה הבלתי ליגאלית ראו ההוב רק כהרחבת העלייה הליגאלית שמספרה המצומצם עלול היה להחניק את התנועה הצינורית. רק מספר קטן של אנשים ראה כבר אז את תוכנו האמיתי של הענין, את ההצלה מתוך השכיפה.

תנועתנו, שברחה את אחד העם, לא ידעה בכליזאת לנצל את כל אפשרויותיה שבשטח העלייה. לו הבינו שמה עומד לפנינו, היינו מקצרים יותר את הכשרתנו.

אין עכשיו עניין של ניפוי בין העולים, כי אנשי תנועתנו הם מעטים מאוד, ולא נמצא שם תנועה חלוצית ומיסגרות למעשה נצטרך לקחת מכל הבא ליד, מלבד טיפוסים אנטי-סוציאליים בזהחלט ופושעים ללא תקנה... אנו צריכים למידה רבה של אגבת ישראל. אולי לקבליהם יתאמץ לנו מבחינת המנטליות. הדבר היסודי שאנו יכולים לעשות הוא להעלותם בהקדם האפשרי. לא נוכל לטפל בהם באופן אישי.⁷⁵

ככל שהתבררה תמנת ההשמדה באירופה, ונוכח החשש שגם השארית תישאר בשלטון סובייטי ותהיה מנותקת מהצינות ומארץ ישראל, נראה כי מבחינתה של התנועה הציונית היה עשוי משקלה של יהדות המזרח התיכון להיות ניכר ביותר. ניסיון החיים עם בני עדות המזרח בארץ עד לנה, והבעיות שנתגלו בשילובם בחברה המתחדשת בארץ, הביאו לידי הכרה בקשיים שצפויה עליה המוכנית משם לעובר בארץ.

הקושי הראשון הוא שלמרות היותם כל כך קרובים לנו מבחינה גיאוגרפית, הם זרים ורחוקים, והזרות היא הזדית. ב-20 השנים האחרונות היתה יהדות זו מנותקת מאתנו במידה הרבה יותר גדולה מאשר כל קבוצת יהודים אחר. זרותנו אנו עולה על התחלקותם מארץ ישראל ומהציונות. בשבילנו היה כל העניין של הארצות הללו עניין של סקרנות ותיירות... עד הזמן האחרון לא ראינו בטיפול בעלייה מהארצות הללו תפקיד ראשון במעלה של המדיניות הציונית. הקושי השני הוא זרות תרבותית... מכבידה גם המציאות הערבית, אשר בתנאה קשה להחזיר מושגים תרבותיים שלנו. הקושי השלישי הוא שאין להם חטיבה אחת... ואין לחשוב על דרכי פעולה אחידות לגבי יהדות אלגיה ויהדות מרוקו או יהדות סוריה הלבנטית או יהדות אירן. הקושי הרביעי בתור קבוצי יהודים אלה הכרחית פעולה יסודית ראשונית - צורך להתחיל מחדש בכל מה שעשינו באירופה קודם כל, צריך לעבור בהם רצון לעלייה. הם אינם יודעים פיסונה מרחפת מעל לראשיהם, אונתם צריכים ללמד את היסוד הראשון הזה ששמו יחס לעבודה. שיש צורך לעבור לחיי עבודה. ראינו שם בחורים יהודיים שאחרי כל החינוך וההסברה שהושקעו בהם שאלו שאלה אחת. ואם נבוא לקבוצי - הנטל לקבל אחר כן משרה כדי שלא נצטרך לעבוד עבודה גופנית?

הנהגת היישוב חששה שיום הניצחון באירופה, שבעקבותיו יבוא הפתרון הציוני לשאלת ארץ ישראל, יהיה יום עבה וזעמי ליהדות ארצות ערב, שתישא בתוצאות התסכול הערבי, ותבוא עליה 'סכנת שחיטה איזמה אשר לעומתה תראה השחיטה באירופה פחות מראה מכפי שהיא נראית כיום'.⁷⁶ בהור היה שניסיון הפעולה הציונית של עשרות השנים באירופה אינו ניתן לנישום ישיר במזרח התיכון הפיצול המפלגתי של הפעולה בקרב העולים בכוח - 'רשת החברה היהודית המזרח אירופית' - היה להרוס כל תלקה טובה בקרב הציבור היהודי במזרח התיכון מאבק כמעט מיסיונרי פתחל מטהר עד לארץ ועד בכלל, על נפשותיהם של 'ילדי טהרן' שהגיעו בראשית 1943 מאבק זה לימד על הצפוי להתחולל בתחום זה לכשתפתחנה מחדש אפשרויות פעולה והפשרה בקרב יהדות הגולה לתפוצותיה.⁷⁷

בשנת 1943 הגיעה העלייה בעיקרה מארצות המזרח אומנם הגיעו בה גם יוצאי מזרח אירופה שהגיעו דרך רוסיה ואירן, אולם גם כן היו בני עדות המזרח שני שלישים מכלל העולים בשנה זו (5,000 מכלל 7,500 העולים שנערכה לגביהם סטטיסטיקה. המספר הכולל של העולים היה 8,500). השאר היו פליטי פולין. קבוצה גדולה מתוכם הגיעה לארץ בפברואר 1943 מרבייתם היו ילדים, מקצתם יתומים ומקצתם איבדו את הקשר עם משפחותיהם והתגלו על פני רוסיה ומשם לטהרן עם הצבא הפולני של אנדרס. הם אותנו באפריל 1942, ומאז נעשו מאמצים להסדיר את עלייתם לארץ עד באגם הצטרפו אליהם פליטים נוספים מפולין שהגיעו לפלסטינה ובהם משפחות שלמות.⁷⁸ לאחר מכן הגיעו מטהרן קבוצות נוספות של פליטים מפולין מרבייתם ילדים וכן קבוצה של כמה מאות פליטים מבוכה, שהמתינו שם יח שנים לאפשרות עלייה. בסוף שנת 1943 נראה שנפתחות אפשרויות עלייה לפליטים גם מפורטוגל ומצפון אפריקה.⁷⁹

לעומת זה נתקלה העלייה מהבלקן בקשיים שישודם בחוסר מוטיבציה. זאב שינד, שהגיע בסוף 1943 מקושטא לארץ, דיווח:

גם היהודים אינם מוכנים כל כך לצאת לארץ. אנחנו חייבים לדעת את האמת: יהודים אומרים: לצאת להושטא דרך הים, מסוכן. התמסרנו להצלת שארית היהדות מיוון. אולם התברר שרק 50% או אפילו פחות מה יוצאים בוונה לארץ-ישראל. היתה רוצים להישאר בתורכיה כסטטוס של פליטי מלחמה ולקבל תמיכה מהממשלה היוונית...

שינד הזכיר מפני ציפיות מופרזות לקראת יום הניצחון

המטרה הראשונה שרוצים בה היהודים כיום היא להיות כסטטוס שווה עם הגויים, להיות כגויים להיפטר מהחוקים, ממגן דוד צהוב, מאיסור לנסוע ממקום למקום. המטרה הציונית איננה מטרה בשבילם. נהיה לכן יותר זריזים ובל נחשוב שברגע שייפתחו שער הארץ יפקדו עליהם רבבות ואנשים.⁸⁰

בתחילת שנת 1944 גבר זרם העלייה ואם כי עדיין היה רחוק מן הממדים שלפני המלחמה הרי התחדשותו הפתאומית - לאחר קטיעת רצף ההתמקדות עם בעיות העלייה הקליטתה - עוררה קשיים לא מעטים.⁸¹ העולים היו כמעט בלא יוצא מן הכלל פליטים חסרי אמצעים נדרשו מאמצים ניכרים לקליטתם בשיכון ובתעסוקה. ואולם בעיות הקליטה לא היו זקוקות ודומרות, לפי שהתברר לחברי הנהלת הסוכנות בבואם לדון בעניין זה. על רובם של העולים עברו צרות ותלאות במקנות ההסגר והם אחזו פחד לכל דבר קטן, ומשום כך להוט חלק גדול מהם להישאר בעיר גדולה. אנשים אלה אינם יכולים להשתחרר מהעבר האיום שחיו אותו לא מזמן.

בישוב התעורר ויכוח האם מדובר בקליטת עלייה או בקליטת פליטים. לדאואר, מנהיגה של עלייה חדשה, טען ישראליים מביני העולים אשר ברחו הנה, וברצון היובורחים למקום אחר. אל נתעלם מדבר זה. לעומתו טען גרובים, ששבבילו השאלה היא של עלייה ולא של פליטים, והנסיף:

מזלנו גרם שאין אנחנו יכולים להביא את 17,500 העולים לפי החשיבות שברשותנו. אילו היינו יכולים להעלותם - היינו גורמים ממש לשואה בשטח השיכון. הבאנו את התמינים טרם שפתרנו אף במקצת את הבעיה החמורה של שיכון, ובעיה זו היא הגורמת לפקק, אם העליה אינו עוזב את בית העולים, אינו לומד מקצוע, אינו הולך לעבודה ואינו הופך לאיש היישוב.⁸²

שאלת בתינתם של העולים שבה ועלתה כאשר התפתחה שוב תופעה של ירידה פוחשו של יורד היה רישיון עלייה מבחור העוסקים בקליטה שקשה היה להם לעמוד בלחץ הקשיים. האשימו בירדה את העוסקים בבחירת העולים. עלינו להסיק מסקנה שהיה משנה רצינית מצד משרדנו בקושטא שמנהליו העדיפו משלוח משפחות על עלייה תלונית. לדעתי יש להורות מיד למשרדנו בקושטא שיאשר סרטי פיקאטיס אך ורק לנחות עבודה ועליית הנוער.⁸³

קליטת העלייה בשלהי המלחמה - והיה בכך גם משום סימן לבאות לאמריה - הוטלה בפעם הראשונה כמעט במלואה על שכם המוסדות. חלקן הישיר של התנועות הדתי-יישוביות והמפלגות הפוליטיות בקליטה הצטמצם במידה ניכרת. פי הבאים ברובם לא השתתפו לתנועה או למפלגה כלשהי. חלקם של קבוצי המשפחה בקליטה הצטמצם אף הוא. לעולים רבים לא היו קרובים, ולקרובים שהיו לא היו תמיד אפשרות או רצון לקלוט את העולים בניגוד לעליית הקרובים לפני המלחמה, לא באו הללו על סמך בקשות קרוביהם והתחייבותם לקלוט אותם. לפיכך נהפכה הקליטה למפעל ממוסד. הסוכנות לא היתה ערוכה לתפקיד זה. ונושא קליטת העולה התפזר בין כל מחלקותיה בלא ארגון יחיד. בקיץ 1944 הוחלט אפוא על הקמת מידור מיוחד שירכז את הטיפול בקליטה במחלקות השונות (עלייה ושיכון, עבודה, הלשכה הסוציאלית של הוועד הלאומי וכו').⁸⁴

מאז פרוץ המלחמה ועד סוף שנת 1944 הגיעו לארץ על אף ההגבלות והקשיים קרוב ל- 50,000 עולים, מהם כ- 12,000 בעליה בלתי לגלית. כמחציתם הגיעו בתחילת המלחמה, והמחצית השנייה באה לאחר המפנה במהלך המלחמה בשלהי שנת 1942.⁸⁵ עולי עדות המזרח הן כמחצית מקל העלייה בשנים 1943 ו- 1944. נתון זה השפיע על בעיות הקליטה. נבעו מגודל המשפחות (5-6 נפשות בממוצע למשפחה), ממידת ההכשרה והמוטיבציה שלהן, מרמתן הכלכלית-מקצועית והתרבותית ועוד. העולים ברובם המכריע לא הזכנו לקראת עלייתם מבחינה אידאולוגית, מעשית או אף אינפורמטיבית. גם בכך היה חידוש לעומת התקופה שלפני המלחמה, ואפילו לעומת תקופת הלחץ על סף התפרצותה. עם זה, היה בכך משום סימן לבאות. שכן העלייה הצפויה לאחר המלחמה, בין מאירופה ובין מהמזרח התיכון היתה בעלת הרכב דומה ואופי דומה. מול תוכנית מדנית נועזת להעלאה מהירה של מיליון יהודים עם תום המלחמה, כפי שדרש בן-גוריון, הצביעו סברים אחרים בהנהגה על הסיכונים הכרוכים בכך. הקשיים בקליטה - אכסון, אישור, קיום פיזי, תעסוקה ושיכון קבע - יכולים היו לדעתם לחרוץ את גורל המפעל הציבורי כולו לשבט.

אני חושש מאוד שאם נהיה פזיזים ונדבר על מיליון יהודים במשך כמה חודשים, אז אני דואג זאת כאחת הקטסטרופות הגדולות ביותר. אם גם נעלים להכניס את מיליון היהודים והעולם יהיה פתוח - אני בטוח; לדאבוני ולעצמי שיותר מהמחצית אחר-כך יברחו. כשאני מתחיל להרהר בזה שערותי תיסמרנה. מצד אחד, אני חושש לגורל היהודים האלה; מצד שני - לגורלנו אנו, ומצד שלישי - לגורל המדינה היהודית.⁸⁶

אליעזר קפלן, גזבר הסוכנות, הזהיר עשרות אלפים ומאות אלפים של מחוסרי עבודה כאלה יכולים לפוצץ לנו את כל ארץ-ישראל. את כל התקווה לעתיד הוא גם הזהיר מפני בעיות הקליטה הקשורות באיכותה של העלייה הצפויה, ובייחוד זו מאירופה המזרחית. יחד עם זאת, תשלחו להם חוקים אבן לבית קצא, וצריך לחנך אותם לדברים הכי אלמנטאריים, איך לאכול, איך לישון, איך לרמוץ.⁸⁷ שרתוקה הציע לנסות ולחזק את עליית המצוקה שתבוא באמצעות עידוד עלייה מן הארצות האנגלו-סקסיות:

ששאלה גדולה. לא רק של פמות אלא של איכות. מה זאת אומרת להעלות בבת אחת מאות אלפים יהודים
מהמזרח לארץ ישראל כמו שהם, לא כמון שהיית רוצה שהיו פנים לאחר חינוך ותרבות. אנו מוכרחים לגשת
אחרים לשאלת יהדות אמריקה. אנו מוכרחים לגייס הרבואה זה לתביעת עלייה ולעלייה ממש.⁸⁸

החששות מפני עלייה המונית התבססו על הקשיים שהתגלו בקליטת העלייה המצומצמת יחסית של שנות
המלחמה. על תלונותיהם של העולים על מקרי מוות ומגפות שפרצו במחנות העולים ועל קשיי השיפון
והתעסוקה קשים אלה לימדו על הצפון בקליטת עלייה המונית בעתיד. לא היתה זו רק שאלה ארגונית או
תקציבית שאפשר לפותרה בהיערכות או בהלכנת כלים מבעוד מועד. היישוב צריך היה לקלוט מעתה מצד אחד
אנשים ששרדו מן הזוועה הגדולה ביותר שידע העולם, ומצד שני קיבוצים יהודיים שכל רקע התפתחותם
בדורות האחרונים היה שונה בתכלית ממסלול ההתפתחות של יהודי אירופה וארצות ההגירה במערב. אלה היו
עדות שלא עברו כמעט תהליכים של אמנציפציה, ושהגיעו ליצירת היישוב מן החברה המסורתית שלהם.⁸⁹

יב

תוך כדי קליטת משוחררי הצבא הבריטי, המאבק בשלטון הבריטי, נבנו בשנים 1945-1947 כלים חדשים
לקליטת העלייה והורחבו מסגרות ומערכות קיימות. זרם העלייה גדל יחסית בשנים הללו אפשר הדרגתיות
בהתמודדות עם בעיות הקליטה של העלייה ההמונית מהסוג שהיה צפוי לאחר מלחמת העצמאות. במחנות
העקורים באיטליה ובגרמניה עשו תחילה החיילים העבריים בצבא הבריטי, ולאחר מכן פלוגות הסער' ושליחי
התנועות שנשלחו מהארץ לאירופה - עבודת הכנה עצומה בשיקום, בהכשרה ובהלכנה לעלייה, בבחינת העולים
ובהכנות דרכם ואפילו באימונם הצבאי לקראת המאבקים הצפויים בארץ.

העלייה בשנות המאבק היתה אומנם בחלקה הגדול בלתי לגלית, אך היתה שונה באופייה מהעלייה הבלתי
לגלית של השנים 1938-1940. מעפילי השנים 1945-1947 לא היו פליטים חסרי כוון שהגורל טלטל אותם
באקראי לארץ ישראל, אלא אנשים ששהפנו מאחוריהם את הגשרים, נהדו על פני ארצות והבריחו גבולות
בקרפטים ובאלפים בשלב האחרון של הדרך הם היו מוכנים לשאת בכל תלאות הנסיעה ביים באוניית
המעפילים החדושה. כדי להגיע דווקא לארץ ישראל הצפויה למלחמה ולא לשום מקום אחר. וכאורה, קשה היה
לחשוב במושגים האלטיסטיים ביותר של תקופת טרום המלחמה, על עלייה טובה מזו. אף על פי כן התברר
עם בואם לארץ, שבנם לבין הוותיקים, ואפילו אלה שחלקו עמם רקע וזמנתי משותף לפני המלחמה, פעורה
תהום פסיכולוגית. גם אם היתה לעתים מודחקת, לא היתה פחותה מזו שהיתה קיימת בין היישוב המאוהגן
לפליטים שהגיעו ערב המלחמה ובראשיתיה היה מרחק רב בין מי שעבר את שנות המלחמה באירופה, ראה
את אשר ראה והצלים לשרוד בדרך כלשהי, לבין מי שתייבשנים הון בארץ ישראל. מרחק זה יצר ניכור רגשי
גם במקומות שנתגלתה בהם מודעות אלגית, הבנה כלפיו, לניכור זה הצטרפו עייפות ומרירות של הבאים, ואולם
המאבק המשותף בבריטים ומלחמת העצמאות פעלו להתקיש את המתחים ולהתגבר על חוסר היכולת להבין
איש את רעהו.

השנות האשמה של היישוב בעקבות השואה חברו לצורך המדיני וההסברתי הצינוני של ההנהגה הצינונית, ובין-
גורניו בראשה לקשור את המאבק על ארץ ישראל עם מצוקתה של שארית הפלטה במחנות העקורים
באירופה. בכך השלימו את התמורה בהתייחסות היישוב והנהגתו לעלייה, תמורה שהתלה עוד ערב מלחמת
העולם השנייה. השיקולים המדיניים גודחקים האפילו לגמרי על חלום בנייתה של החברה החדשה העובדת
והמתישבת, שחלמו האבות המייסדים. לוח הזמנים של ההיסטוריה לא התחשב בצרכים החברתיים
והאידיאלוגיים, ולא בקרב המאסף שנילו גם לאחר המלחמה התנועות האנוגרדיות של השמאל הצינוני נגד
עלייה גופת של שארית הפלטה ושל יהדות ארצות האסלאם.

על הרקע הזה הכריע בין גוריון בעיצומה של מלחמת העצמאות את אחת מהלכעותי הקשות ביותר, אם לא
הקשה שבכולן לפתוח את שערי הארץ לעלייה המונית מאירופה ומארצות המזרח, חרף הקבוצות האבודות,
הרס המשק והיעדר תשתית לקליטת המונים. החלטה זו פתחה את השערים לעליית עקור, המחנות באירופה
ובקפריסין, ולמבצעי העלייה הגדולים מתימן, סוריה, עיראק, אירן, מצרים וצפון אפריקה. במהלך המלחמה
ולאחריה, החברה הישראלית שלמה שנים רבות את מחיר ההחלטה הזאת, שבנסיבות של הימים ההם לא
היה אפשר שלא לקבלה. משמעותה היתה זנחת העקרון של קליטת עלייה על פי כושר הקליטה הכלכלי
שהנחה את מדיניות העלייה של התנועה הצינונית מאז כבש הבריטים את הארץ. הוא נחל לטובת עיקרון חדש
שקיבל את ביטויו המשפטי לאחר תום המלחמה ברוב השבות, ושעל פיו זכותו של כל יהודי לבוא לישראל
ולהתאזרח בה מתוקף עלייתו.

1. מ. מוסקו, הרביט למאל ועיצוב הדפוסים הראשונים של מדיניות העלייה, פרק מתוך בתולדות הצינונות בעריכת י. באואר, מ' דיוויס ו'
קולת, תשל"ו עמ' 290-303.
2. ראה גורני, שותפות ומאבק, תל אביב, תשל"ו, עמ' 42-83; הכלי, אחרות העבודה, 1919-1930 - הסודות הרעיוניים והשיטה
המדינית, תל אביב, תשל"ג, עמ' 265; וראו, ליל, מאמרה של מרגלית שילה בקובץ זה.
3. גורני, שותפות ומאבק, שם, עמ' 78-86; הלגעה, העלייה כרבייה, תל אביב, 1973, עמ' 456-264.

4. התונים על פ. ריבולטיים של המחלקה לעסקיטיקה של הסוכנות היהודית מן השנים 1931-1933, E. Bennathan, Die Ansedlung von Juden aus Deutschland in Palastina, Dressig Jahre Aufbau in Palastina, Berlin 1937, pp. 321-340.
5. אג"מ, S 6/1194-1196, 1932, Tubingen 1965, p. 87 ff.
6. ראה למשל: נאומי-של ארתור ראסין בקונגרס הציוני ה"ה, in: Entscheldungsjahr, in: Wirtschaftliche und Wirtschafliche Struktur der Juden in Palastina, Dressig Jahre Aufbau in Palastina, Berlin 1937, pp. 321-340.
7. ראה מכתב אלעזר קפלן אל חברי ההנהלה, הוצגה ב-30.8.1939.
8. פרוטוקולים של ישיבת הוועד הפועל על ההסמדות, 1933, אג"מ, S 49/381.
9. שם עמ' 3.
10. מברק לראוואל אל סגור, 8.3.1933, אג"מ, S 25/9703.
11. מברק מועק אל ארלנבורג, 7.3.1933, אג"מ, S 49/381.
12. מבקת HICEM בפרו אל הסוכנות בינואלים, 29.6.1933, אג"מ, S 25/8909.
13. מכתב HICEM בפרו אל הסוכנות בינואלים, 29.6.1933, אג"מ, S 25/8909.
14. מכתב HICEM בפרו אל הסוכנות בינואלים, 29.6.1933, אג"מ, S 25/8909.
15. סיכום הפגישה במרא, 29.6.1933, אג"מ, S 49/381.
16. מכתב התאחדות עול גרמניה אל המשרד הארץ ישראל, 9.10.1933, אג"מ, S 25/8909.
17. סגור, לחיימן, 19.9.1933, אג"מ, S 25/8909.
18. חזר מולקת העלייה אל המשרד הארץ ישראל, 9.10.1933, אג"מ, S 25/8909.
19. גלבר מולקת העלייה אל המשרד הארץ ישראל, 9.10.1933, אג"מ, S 25/8909.
20. הפיו לויצמן, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
21. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, אוקטובר 1935, אג"מ, S 7/66.
22. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
23. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
24. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
25. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
26. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
27. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
28. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
29. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
30. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
31. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
32. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
33. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
34. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
35. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
36. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
37. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
38. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
39. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
40. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
41. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
42. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
43. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
44. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
45. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
46. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
47. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
48. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
49. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
50. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
51. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
52. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
53. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
54. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
55. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
56. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.
57. פרוטוקולים של ישיבת ההנהלה הסוכנות, 13.8.1935, אג"מ, S 7/66.

- 58. ישיבת מרכז מפא"י, שם, עמ' 30, 41, 100 S, עמ' 2-3.
- 59. פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות, 7.8.1939, אצ"מ, 100 S, עמ' 2-3.
- 60. דין וחשבון על העבודה הוציאה ליתר כבוד העולים של הסוכנות היהודית בתל-אביב למען מפעלי אסטור וסט, מקולאמ' (בלא תאריך).
- 61. כנראה מאקוטוב או מנובמבר 1939, אצ"מ, S 6/4287; כן ראה פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות 15.8.1939, אצ"מ, עמ' 3-4.
- 62. ראה פרוטוקולים של ישיבות מרכז מפא"י, 12.9.1939, 21.9.1939, אצ"מ, עמ' 23/39, פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות, 17.9.1939, אצ"מ, 100 S.
- 63. מברק גולומב אל ברל לוקר, 21.11.1940, גנרף יצמן, S 25/1679, ומברק הסוכנות אל המשרד הציוני בלונדון, 4.12.1940, שם, שם.
- 64. מברק המשרד הציוני בלונדון אל המשרד הציוני בלונדון, 8.12.1940, שם, שם.
- 65. מברק המשרד הציוני בלונדון אל הסוכנות, 13.12.1940, 17.12.1940, שם, שם.
- 66. מברק הסוכנות אל המשרד הציוני בלונדון, 23.12.1940, שם, שם.
- 67. דין וחשבון של מחלקת העלייה של הסוכנות לשנת תשי"א, אצ"מ, S 6/1148.
- 68. באל-כדור (לעיל, הערה 55), עמ' 136-141.
- 69. פרוטוקול של ישיבת מרכז מפא"י, 9.7.1941, אצ"מ, עמ' 23/41.
- 70. מברק גולומב אל יוסף זרעאלי, 11.11.1941, ואל אב-עמוס' (ב-גוליון), 24.12.1941, אצ"מ, S 25/1516.
- 71. מברק גולומב אל בן-גוריון ואל זרעאלי, 24.12.1941, שם, שם.
- 72. דין וחשבון מיום 2.1.1942 של אליהו אפשטיין (אילת) עם שובו מתורכיה, למחלקת העלייה של הסוכנות, אצ"מ, S 25/447.
- 73. דין וחשבון של ולטר טורנבסקי מיולי 1942 על נסיעתו למצרים, בשליחות הסוכנות, אצ"מ, S 25/6039, דישומים, 13-19.7.1942.
- 74. בימון המוסד לעלייה ב, ארכיון תולדות ההגנה, 14/19.
- 75. דברי בן-גוריון: פרוטוקול ישיבת מרכז מפא"י, 24.2.1943, אצ"מ, עמ' 23/43, כן ראה פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות, אצ"מ, 7.3.1943.
- 76. הרצאת שאול מאירוב (לעיל, הערה 53).
- 77. סדרת דבריו: פרוטוקול ישיבת מרכז מפא"י, 12.7.1943, אצ"מ, עמ' 23/43, עמ' 1-3.
- 78. פרוטוקול ישיבת מזכירות מפא"י, 17.3.1943, שם, שם, ראה גם בעיתונות, וביחוד הדתית, בחודשים הראשונים של שנת 1943.
- 79. דין וחשבון של כפר על העלייה בשנת 1943, אצ"מ, S 6/1148.
- 80. ביולטין מחלקת העלייה של הסוכנות, 7.10.1943, שם, שם.
- 81. דברך זאב שבה, פרוטוקול ישיבת מרכז מפא"י, 15.12.1943, אצ"מ, עמ' 3-5.
- 82. ביולטנים של מחלקת העלייה של הסוכנות, 23.3.1944, 23.4.1944, אצ"מ, S 6/1148.
- 83. פרוטוקולים של ישיבות הנהלת הסוכנות, 20.2.1944, 13.10.1944, אצ"מ.
- 84. שינוי מהמדר לטיפול בעלייה בתל-אביב, כפר מחלקת העלייה, 22.10.1944, אצ"מ, S 6/1066.
- 85. הדיונים על כך החלו בתחילת 1944, והחלסה נתקבלה בישיבת הנהלת הסוכנות, 2.7.1944, אצ"מ.
- 86. ביולטין מחלקת העלייה של הסוכנות, 15.1.1945, אצ"מ, S 6/1148.
- 87. דברך הרב פישמן, פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות, 20.6.1944, אצ"מ, עמ' 10-11.
- 88. שם, עמ' 13.
- 89. שם, עמ' 30.
- 90. מחקר על קליטת העלייה שהגיעה לארץ בשנים 1943-1944, השמור באצ"מ, S 53/556, עמ' 4.

ביבליוגרפיה:

כותר:	ס' אל תעלה! עד חוק השבות לבנים ומחנות בגישה הציונית לעלייה
מחבר:	גלבר, יואב
שם-ספה:	המוסדות האליה לארץ ישראל - מיתוס ומציאות
עורכת הספר:	הנהן, דבורה
תאריך:	תשנ"ח
הוצאה לאור:	מרכז זמנו שזר למחקר תולדות העם היהודי
בעלי זכויות:	מכון עמושיק למחקר תולדות העם היהודי
הערות:	הספר יצא לאור בסיוע מרכז איגוד דגרט ללימוד ירושלים; המקור לציונות 1. דתית בארץ ישראל בר-אצ"מ, הכו עמוס' לעצת נשיא הדינה